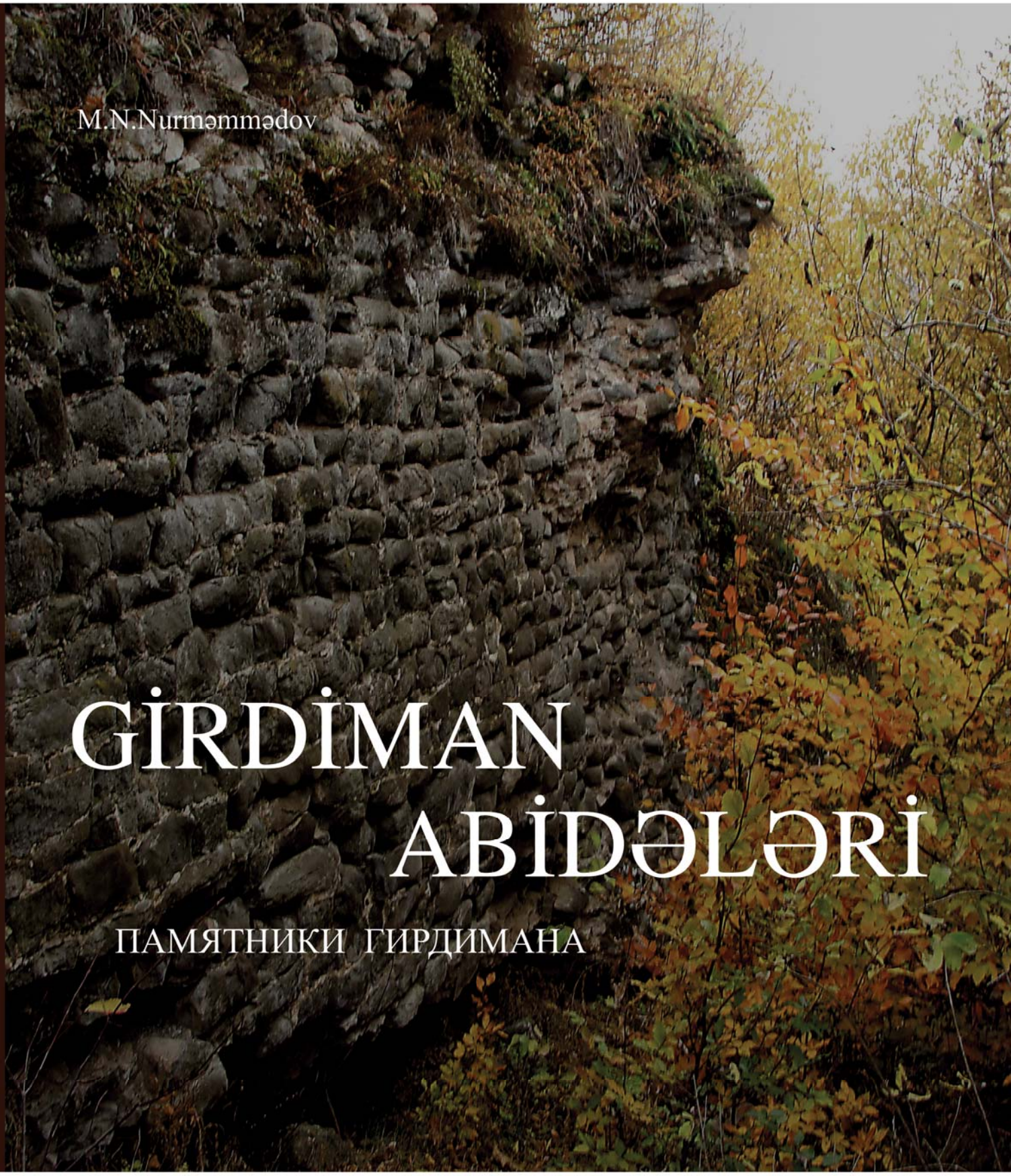

M.N.Nurməmmədov

GİRDİMAN ABİDƏLƏRİ

ПАМЯТНИКИ ГИРДИМАНА

Valideynlərimin əziz xatirəsinə həsr edirəm.

Посвящаю доброй памяти моим родителям.

M.N.Nurməmmədov

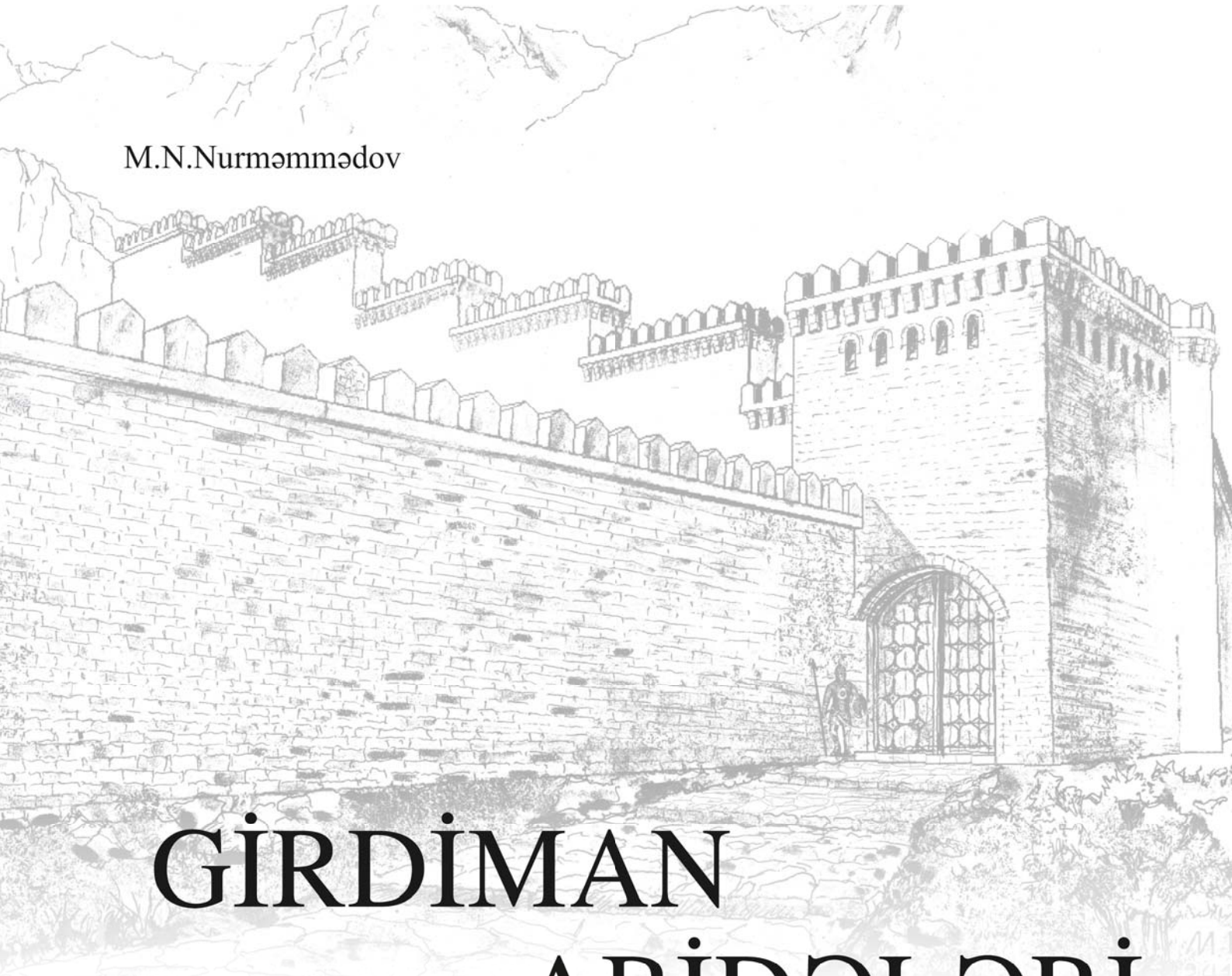

GİRDİMAN ABİDƏLƏRİ

ПАМЯТНИКИ ГИРДИМАНА

Müəllif: **M. N. Nurməmmədov**
Автор: М. Н. Нурмамедов

Redaktorlar: **Q. C. Cəbiyev**, tarix elmlər doktoru, professor
R. M. Bayramov, memarlıq namizədi

Редакторы: **Г. Д. Джабиев**, доктор исторических наук, профессор
Р. М. Байрамов, кандидат архитектуры

Kitabın yazılmasında dəyərli məsləhətlərinə görə tarix elmlər doktoru **T. İ. Axundova** və kitabın nəşr olunmasında maddi dəstək göstərmiş dostum **X.V.Süleymanova** minnətdarlığımı bildirirəm.

Выражаю признательность доктору исторических наук **Т. И.Ахундову** за ценные советы в создании данной книги. Также хочу поблагодарить моего друга **Х. В. Сулейманова** за материальную поддержку в издании книги.

Kitabdakı bütün qrafik materiallar - rəsmlər, planlar müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.
Foto 37,42,43,53,54 **Ə. H. Haşımova**, digər fotoşəkillər isə müəllifə məxsusdur.

Представленные в книге все графические материалы - рисунки, планы разработаны автором.
Фото 37,42,43,53,54 работы **А. Г. Гашимова**, остальные фотоснимки принадлежат автору книги.

ISBN: 978-9952-8233-8-7

BAKI-2014

MÜNDƏRİCAT		СОДЕРЖАНИЕ
Ön söz	8-9	**Предисловие**
Giriş	10	**Введение**
Girdiman qalası		**Крепость Гирдиман**
Abidənin coğrafi mövqeyi	17	Географическое расположение памятника
Qısa tarixi məlumat	18	Краткое историческое сведение
Memarlıq - inşaat xüsusiyyətləri	33	Архитектурно - строительные особенности
Haram qalası		**Крепость Харамгала**
Abidənin coğrafi mövqeyi	55	Географическое расположение памятника
Qısa tarixi məlumat	58	Краткое историческое сведение
Memarlıq - inşaat xüsusiyyətləri	65	Архитектурно - строительные особенности
Sədun şəhəri		**Город Садун**
Abidənin coğrafi mövqeyi	87	Географическое расположение памятника
Qısa tarixi məlumat	88	Краткое историческое сведение
Memarlıq - inşaat xüsusiyyətləri	98	Архитектурно - строительные особенности
Nəticə	111	**Заключение**
Ədəbiyyat	114	**Литература**

ÖN SÖZ

AZƏRBAYCANIN hər bir bölgəsi tarix və memarlıq abidələri ilə zəngindir. Təsadüfi deyildir ki, akademik İ. Meşşaninov məhz bu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Azərbaycan ərazisini "zəngin təbii muzey" adlandırırdı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun ilk direktoru olmuş bu görkəmli elm adamının həmin sözləri dediyi vaxtdan bir əsrə yaxın vaxt keçir. Hansı ki, bu müddət ərzində Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında arxeoloqlar tərəfindən yeri və dövrü İ.Meşşaninova bəlli olmayan çoxsaylı yeni-yeni abidələr aşkara çıxarılaraq tədqiq olunmuşdur. Cazibədar təbiəti, rəngarəng landşaftı, münbit torpaqları, bol su ehtiyatları, zəngin bitki örtüyü və heyvanat aləmi ilə məşhur olan İsmayıllı rayonu da bu cəhətdən istisnalıq təşkil etmir.

İsmayıllı ərazisi tarixi abidələrinin zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Orada Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə aid çoxsaylı arxeoloji və memarlıq abidələri mövcuddur. Arxeoloji abidələr əsasən, qədim yaşayış yerləri və nekropollardan, memarlıq abidələri isə qalalar, türbələr, məscidlər və digər tarixi tikililərdən ibarətdir. Onların da əksəriyyəti antik və ilk orta əsrlər dövrünə aid Alban abidələridir. Həmin abidələrin qeydə alınaraq tədqiqində mühüm xidmətləri olmuş professor Yevgeni Paxomovun, görkəmli arxeoloq Fazil Osmanovun, tanınmış etnoqraf alimlərdən Həsən Quliyevin, Arif Mustafayevin və Ayna Əlizadənin adlarını hər zaman xüsusi hörmət və minnətdarlıq hissi ilə yad etməyi özümə borc bilirəm. Hesab edirəm ki, hər bir İsmayyıllı övladı o cəfakeş insanları yaxşı tanımalı və onların tariximiz qarşısındakı şərəfli xidmətlərindən xəbərdar olmalıdırlar. Əslən Lahıcdan olan gənc dostum Məhəmməd Nurməmmədov da ürəyi vətən üçün yanan, onun tarixinin araşdırılması üçün əlindən gələni etməyə hazır olan yaradıcı bir insandır. Oxuculara təqdim etdiyi "Girdiman abidələri" kitabı da onun elmi axtarışlar yolundakı uğurlu startının göstəricisidir.

Əsərdə Girdimançay hövzəsinin üç mühüm abidəsi – Girdiman qalası, Haram qalası və Sədun şəhərinin qalıqları barədə söhbət açılır. Müəllifin müşahidələri, topladığı materiallar, təqdim etdiyi foto və rəsmlər, xüsusən də abidələrin bərpa eskizləri olduqca maraqlı və həm də əhəmiyyətlidir. Əsərdən göründüyü kimi, müəllif tədqiq etdiyi abidələri və onların yerləşdiyi coğrafi məkanı çox yaxşı tanıyır. Əhəmiyyətlisi odur ki, o, barəsində söhbət açdığı tarixi-mədəni dəyərləri məhdud əyalət düşüncəsi çərçivəsində deyil, daha geniş regional və qlobal maraq və düşüncə müstəvisinə çıxarmaqla, onların tariximiz üçün real dəyərini və əhəmiyyətini göstərməyə çalışıb. Əsərdəki diskussiya predmeti ola biləcək bəzi məqamlar onun bədii-elmi dəyərini əsla azaltmır. Təbiidir ki, müəllifin ayrı-ayrı abidələrin dövrü, təyinatı və lokalizəsi ilə bağlı mülahizə və ehtimallarının nə dərəcədə əsaslı olub-olmadığına ərazidə aparılacaq gələcək arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində cavab tapılacaqdır. Hesab edirəm ki, M.Nurməmmədov olduqca vacib və əhəmiyyətli bir iş görüb.

Bəli, Vətən üçün, millət üçün düşünmək, işləmək və nəhayət, yazmaq və yaratmaq hər kişinin işi deyil. Bunu yalnız fədakar və peşəkar insanlar edə bilər. Həyətlərini, evlərini, villalarını, hətta ofislərini belə qala tipli hasarlarla ətraf aləmdən təcrid edən, bununla da digərlərindən fərqlənmək iddiasında olanların sürətlə artdığı bir dövrdə keçmişimizin ulu yadigarları olan tarix və mədəniyyət abidələrimizi qorumaq, yaşatmaq, öyrənmək və təbliğ etmək istiqamətində görülən bütün işləri hamılıqla təqdir etmək gərəkdir.

Qafar Cəbiyev
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və
Etnoqrafiya İnstitutunun baş elmi işçisi,
Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun İctimai fənlər kafedrasının müdiri,
Azərbaycan Respublikasının Əməkdar jurnalisti,
tarix elmlər doktoru, professor

ПРЕДИСЛОВИЕ

КАЖДЫЙ регион Азербайджана богат своим историческим и архитектурным памятником. Неслучайно академик И. Мешшанинов учитывая эти особенности, называл территорию Азербайджана «богатым естественным музеем». С тех пор, как сказал эти слова, выдающийся ученый, первый директор Института Истории Национальной Академии Наук Азербайджана, проходит почти один век. За это время в разных районах Азербайджана археологами обнаружены и исследованы многочисленные новые памятники, которых местонахождение и период не были известны И. Мешшанинову. В этом смысле не исключается и Исмаиллинский район, славящийся своей привлекательной природой, разнообразным ландшафтом, плодородной землей, запасами воды, богатой флорой и фауной.

Исмаиллинская территория также привлекательна и богата историческими памятниками. Здесь имеются многочисленные археологические и архитектурные памятники, относящиеся к разным периодам истории Азербайджана. Археологические памятники состоят в основном из древних поселений и некрополей, а архитектурные памятники из крепостей, мечетей, усыпальниц и других исторических строений. Многие из них относятся к античным и ранним средневековым Албанским памятникам. Считаю своим долгом, с признательностью и уважением вспомнить имена профессора Евгения Пахомова, видного археолога Фазила Османова, известных ученых этнографов Гасана Гулиева, Арифа Мустафаева и Айна Ализаде, оказавшие важные заслуги в выявлении и исследовании этих памятников. Думаю что, каждый сын Исмаилли должен хорошо знать этих самоотверженных людей, и не забывать их исторические заслуги перед нашей историей.

Выходец из Лагича, мой юный друг Магомед Нурмамедов – творческий человек и занимающийся исследованием истории нашей Родины из чувства долга и патриотизма. Представленная читателям его книга «Памятники Гирдимана» является показателем успешного старта в пути научных поисков.

В этой книге рассказывается о трех важных памятниках бассейна Гирдиманчая - о крепостях Гирдиман, Харамгала и руины города Садун. Наблюдения автора, собранные им материалы, представленные фото и рисунки, особенно эскизы реконструкции памятников очень интересные и значимые. Из произведении видно что, автор хорошо знает исследуемые памятники и их географическое месторасположение. Заслуживает внимания то что, рассказывая о историко-культурных ценностях, он не ограничивается в рамках провинциального мышления. Поднимает их в плосткость регионально-глобальных интересов, показывая этим реальную значимость для нашей истории.

Никак не уменьшает художественно-научную ценность произведения, некоторые мысли автора, которые могут стать предметом дискуссии. Естественно, в результате проведения археологических исследований в будущем, будет найден ответ предположениям и соображениям автора о дате строительства, назначении и локализации каждого памятника. Считаю что, М.Нурмамедов сделал очень полезное и важное дело.

Да, мыслить, трудиться и наконец, писать и творить во блага Родины, дело не каждого человека. Это могут делать только самоотверженные и профессиональные люди. В период, когда растет число людей, изолирующие свои дома, дворы, виллы и даже офисы от внешнего мира высокими заборами как крепость, показывая этим якобы свою исключительность, мы все должны одобрять и поддержать дела направленные на изучение, сохранение и пропаганду памятников истории и культуры, которые являются наследием нашей истории.

Гафар Джабиев

Главный научный сотрудник Института Археологии и Этнографии НАН Азербайджана, заведующий кафедрой общественных наук Азербайджанского Института Преподавателей, Заслуженный журналист Азербайджанской Республики, доктор исторических наук, профессор

GİRİŞ

Azərbaycan ərazisi əsrlər boyu bir çox tarixi hadisələrin, hərbi münaqişələrin mərkəzi olmuş, müxtəlif etnosları, dövlətləri, mədəniyyətləri birləşdirən bir körpü rolunu oynamışdır. Şərqlə qərb sivilizasiyalarının qovuşduğu bu yerin bəxtinə bu səbəbdən həm parlaq, fərəhli hadisələrin, həm də dəhşətli fəlakətlərin şahidi olmaq nəsib olmuşdur. Zaman-zaman bu torpaqlarda baş vermiş müxtəlif tarixi prosseslərin, hadisələrin bu günümüzə gəlib çatmış şahidləri, maddi-mədəniyyət nümunələri, tarixi-memarlıq abidələridir. Bu baxımdan, Azərbaycan torpaqları çox zəngindir. Azərbaycanın hər qarışında rast gəlinən müxtəlif abidələr bunu sübut edir. Bəlkə də bu zənginliyin nəticəsidir ki, hələ nə qədər abidə naməlum olaraq qalır və ya aşkarlansa da tədqiq olunmamışdır.

Bu kitabda haqqında bəhs etdiyimiz üç abidə - Girdiman qalası (Niyalqala), Haram qalası və Sədun şəhəri belə taleli abidələrdəndir. Adları bir sıra mühüm tarixi hadisələrlə bağlı olsa da, müxtəlif mənbələrdə onlar haqqında məlumatlar

ВВЕДЕНИЕ

Территория Азербайджана веками была центром многих исторических событий, военных действий, являлась объединяющим мостом между различными этносами, государствами, культурами. Как граница соприкосновения цивилизаций востока и запада, данная территория стала свидетелем ярких, отрадных событий, а также страшных бедствий. Во все времена свидетелями разных исторических процессов и событий, происходивших на этой земле, являются материально-культурные, историко-архитектурные памятники. Земли Азербайджана очень богаты с этой точки зрения. Различные памятники, которые повсюду можно встретить на территории Азербайджана являются доказательством этого богатства. Возможно именно по этой причине, большое число памятников остается еще неизвестным или же неисследованным.

В этой книге рассказывается о трех памятниках – крепость Гирдиман (Ниялгала), кре-

***Foto-1**. Lahıc qəsəbəsi və ətraf ərazilərin görünüşü*
***Фото-1**. Вид поселка Лагич и окрестности*

verilsə də, həmin abidələr bu günə qədər tədqiq olunmamışlar. Hətta onların yerləşdiyi ərazi indiyə qədər naməlum olaraq qalır.

Təqdim olunan əsərdə müəllif tərəfindən toplanmış materiallara əsasən həmin abidələrin yerləşdiyi ərazi ilə bağlı bir sıra yeni mülahizələr irəli sürülmüş, onlar haqqında müxtəlif mənbələrdə verilən məlumatlar mümkün qədər cəmlənmiş, memarlıq-tikinti, şəhərsalma xüsusiyyətlərinə aid ilk elmi təhlil verilmişdir.

Qeyd edək ki, hər üç abidə müasir Lahıc qəsəbəsinin ətrafında yerləşir (Foto-1). Azərbaycanda və ondan kənarlarda sənətkarlıq mərkəzi kimi bu gün məşhur olan Lahıc qəsəbəsi, hələ ilk orta əsrlərdə mənbələrdə Laicanşahlıq kimi adı qeyd olunan şahlığın inzibati mərkəzi olmuşdur. Mərkəz funksiyası daşıyan qədim Laican şəhəri (Lahıc) ətrafındakı ərazilərdə sıx və intensiv məskunlaşma prosesləri getmişdir. IX-XI əsr ərəb mənbələrinin də qeyd etdikləri kimi Bərdədən Dərbəndə gedən ticarət yollarının Lahıcdan keçməsi, bu proseslərə güclü təsir

пость Харамгала и город Садун, которые имеют такую судьбу. Несмотря на то, что названия данных памятников связаны с важными историческими событиями и в ряде источников о них имеются сведения, однако, они не исследованы. Даже местонахождения этих памятников до сих пор остаются неизвестными.

В представленном труде, на основе собранных материалов автором, выдвигается ряд новых предположений о локализации данных памятников. Также, с разных источников собраны сведения о них, впервые произведено выявление и анализ архитектурно-строительных и градостроительных особенностей.

Следует отметить, что все три памятника расположены около современного поселка Лагич (Фото-1). Славящийся на территории Азербайджана и за ее пределами как центр ремесленного производства поселок Лагич, еще в ранних средних веках был администра-

Lahıc və ətraf ərazilərin topoqrafik planı

Топографический план Лагича и окрестности

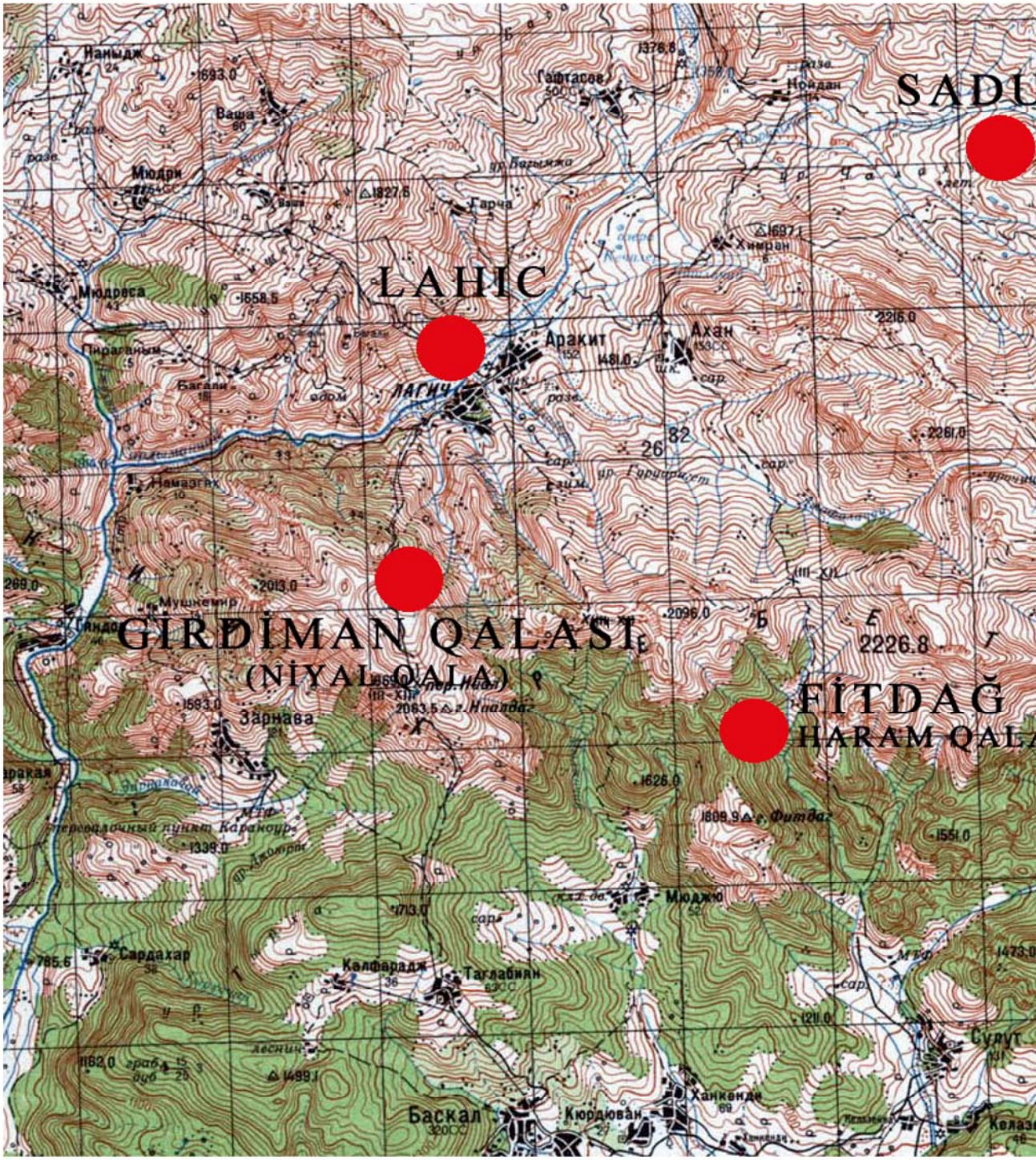

göstərmişdir. Təbii olaraq, həmin yolboyu ərazilərdə bir çox yaşayış məskənləri mövcud olmuş, bəziləri müxtəlif səbəblərdən tərk olunub, unudulmuş, (Sədun şəhəri, Varna şəhəri və s.) bir qismi isə bu gün də qalmaqdadır.

Təqdim olunan abidələr Qafqaz Albaniyasının tarixi Girdiman vilayətinin ərazisində yerləşmiş və burada baş verən tarixi proseslərlə birbaşa əlaqəli olmuşlar. Sonralar, elə həmin ərazilərdə Şirvanşahlar dövlətinin yaranması, haqqında bəhs etdiyimiz abidələrin iştirakı ilə baş vermişdir. Beləliklə, hər üç abidə Girdiman hökmdarlarının və Şirvanşahlar dövlətinin tarixi ilə sıx bağlı olmuşdur.

Haqqında danışdığımız abidələr və onların ətrafında baş verən tarixi hadisələrlə bağlı araşdırmalar məhdud olsa da, son zamanlar yazılmış bir sıra dəyərli tədqiqat işlərini qeyd etmək lazımdır. Bu baxımdan, tarixçi alim Qafar Cəbiyevin "Girdiman tarixi" elmi monoqrafiyası böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəllif bu mövzu ətrafında bu günə qədər mövcud olan bir çox ziddiyyətli fikirlərə cavab vermiş və onları məntiqəuyğun məcraya yönəldə bilmişdir. İlk dəfə tədqiq etdiyimiz Girdiman qalası, inanırıq ki, Q.Cəbiyevin Girdiman tarixi ilə bağlı araşdırmalarının daha da genişlənməsinə kömək edəcəkdir. Onun həmçinin İsmayıllı abidələri mövzusunda yazdığı müxtəlif əsər və məqalələri çox dəyərlidir.

Görkəmli arxeoloq Fazil Osmanovun, memarlıq doktoru Cəfər Qiyasinin müxtəlif illərdə yazdıqları bir sıra məqalələrində bəhs etdiyimiz abidələr barəsində maraqlı məlumatlara rast gəlmək olur.

Lahıc qəsəbəsinin tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı tarixçi alim Ayna Əlizadənin "Лагич", tədqiqatçı-memar Mehin Məmmədbəylinin Lahıcın şəhərsalma və memarlığı mövzusunda "Лагич историко-культурный заповедник" elmi monotivным центром, указанным в источниках как Лаиджанское шахство. В окрестностях города Лаиджан (Лагич), как административного центра, происходил плотный и интенсивный процесс расселения. В частности, как отмечается в некоторых арабских источниках IX-XI веков, торговые пути между Бардой и Дербендом, проходящие через Лагич, сильно отразились на этих процессах. Естественно на территориях, прилегающих к этой дороге существовал ряд населенных пунктов. Некоторые из них (города Садун, Варна и т.д.) по неизвестным причинам были заброшены и забыты, а некоторые до сих пор существуют.

Рассматриваемые памятники находились на территории исторической области Гирдиман Кавказской Албании и непосредственно были связаны с историческими процессами происходящими здесь. Несколько позднее возникновение на данных территориях государства Ширваншахов, произошло непосредственно с участием вышеуказанных памятников. Таким образом, все три памятника плотно связаны с историей Гирдиманских правителей и государством Ширваншахов.

Несмотря на ограниченности исследований по рассказываемым памятникам и историческим событиям происходящие вокруг них, следует отметить ряд научных работ появившихся в последние годы. В этом смысле, особо значимо монография ученого-историка Гафара Джабиева «История Гирдиман». Автор ответил на многие вопросы, которые до сих пор считались противоречивыми и направил их в логическое русло. Надеемся что, впервые исследуемый памятник крепость Гирдиман, может помочь расширению исследований Г. Джабиева на данную тему. Разные труды и статьи автора также являются очень ценными материалами посвещенными памятникам Исмаиллы.

***Foto-2**. Lahıc tərəfdən Girdiman qalasının yerləşdiyi Niyal dağının qış görünüşü. Qala ərazisinə əsas girişin divar qalıqları çərçivəyə alınmışdır.*
***Фото-2**. Зимний вид горы Ниял и крепости Гирдиман со стороны Лагича. Останки главного входа крепости выделены рамкой.*

qrafiyalarını Lahıc və onun ətraf əraziləri ilə bağlı ilk fundamental əsərlər saymaq olar. Araşdırdığımız abidələrlə bağlı faydalı məlumatlarla həmin əsərlərdə də rastlaşmaq olur.

Yazıçı-alim Manaf Süleymanovun "Azərbaycan diyarı Lahıc", qocaman müəllim və görkəmli ziyalı Ənvər Balayevin "Lahıc elləri və xatirələr" bədii-etnoqrafik əsərləri, iqtisadçı-alim Mirdaməd Sadıqovun tarixçi Akif Ağayevlə birgə, müxtəlif vaxtlarda dərc etdirdikləri məqalələr, araşdırdığımız abidələrlə birbaşa və ya qismən bağlı olan qiymətli tədqiqat işləridir. Həmin müəlliflərə bu sahədəki elmi xidmətlərinə görə təşəkkür etməyi özümüzə borc sayırıq.

Beləliklə, oxucu, bu kitabda ilk dəfə olaraq üç mühüm abidə ilə, onların yerləşdiyi ərazilərlə, mövcud vəziyyətləri ilə tanış olacaq, indiyə qədər tariximizin, mədəniyyət və memarlığımızın qaranlıq qalmış səhifələrini vərəqləyəcək.

В ряд статей видного археолога Фазила Османова и доктора архитектуры Джафара Гияси написанных в разные годы, они коснулись рассказываемых памятников и можно исчерпывать интересные информации в их работах.

Научные монографии историка-ученого Айна Ализаде «Лагич» и исследователя-архитектора Мехина Мамедбейли "Лагич историко-культурный заповедник", связанные с градостроительством и архитектурой поселка являются первыми фундаментальными трудами посвещенными Лагичу и окрестности. В этих работах также можно найти полезные информации относительно рассматриваемых памятников.

Художественно-этнографический труд Манафа Сулейманова «Азербайджанская земля - Лагич», художественные мемуары старейшего педагога и замечательного просветителя Анвара Балаева «Земля Лагич и воспоминания», а также совместные статьи ученого-экономиста Мирдамеда Садыгова и историка Акифа Агаева являются ценными работами и они определенно связаны с исследуемыми памятниками. Мы считаем своим долгом поблагодарить этих авторов за их научные заслуги по данной теме.

Итак, читатель в этой книге впервые ознакомится с тремя важными памятниками, узнает их местонахождение и сегодняшнее состояние, пролистает некоторые страницы нашей истории, культуры и архитектуры, которые до сих пор оставались не раскрытыми.

Foto-3. *Girdiman qalasının yerləşdiyi Niyal dağının Lahıc tərəfdən görünüşü.*
Фото-3. *Вид горы Ниял где расположена крепость Гирдиман со стороны Лагича*

Girdiman qalasının yerləşdiyi ərazinin ***situasiya planı****.*
Ситуационный план *территории крепости Гирдиман.*

GİRDİMAN QALASI

ABİDƏNİN COĞRAFİ MÖVQEYİ

Girdiman qalası İsmayıllı rayonu ərazisində, Lahıc qəsəbəsindən 3 km cənub-qərb istiqamətində, Girdiman cayının sol sahilində yerləşir. Ərazi Niyal dağı silsiləsinin şimal-şərq yamaclarını və yükcək dağ cəmənliklərini əhatə edir. Sahəsi əkin və otlaq sahələri ilə birlikdə təqribən 200 ha ehtimal edilir. Qalanın ərazisi dəniz səviyyəsindən 1800-2000 m yüksəklikdə yerləşir və subalp cəmənlikləri ilə hüdudlanır. Niyal dağı silsiləsi cənub-şərqdən Fit dağı ilə həmsərhəd olub, şimal-qərb istiqamətində uzanaraq Girdiman çayının dərin kanyonu ilə kəsilir. Cənub-qərb yamacları əsasən, sıldırım qayalıqlardan ibarət olub, Mücü, Basqal, Zərnava kəndlərinə doğru enir. Şimal-şərq yamacları isə sıx meşəlikli, sərt enişli yamaclarla Kişlər çayı hövzəsindən Lahıc qəsəbəsinin ərazisi ilə birləşir (Foto-2,3,4).

КРЕПОСТЬ ГИРДИМАН

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПОЛОЖЕНИЕ ПАМЯТНИКА

Крепость Гирдиман находится на территории Исмаиллинского района, на расстоянии 3 км в юго-восточном направлении от поселка Лагич, на левом берегу реки Гирдиманчай. Территория охватывает северо-восточные склоны горного хребта Ниялдаг, высокие лесные луга. Предположительно, площадь крепости совместно с посевными полями и пастбищами составляет около 200 га. Территория на которой расположена крепость, находится на высоте 1800-2000 м от уровня море и граничит с субальпийскими лугами. Ниялдагский горный хребет с юго-востока граничит с горой Фитдаг, простирается в северо-западном направлении и пересекается с глубоким каньоном реки Гирдиманчай. Юго-Западные склоны в основном представлены в виде крутых скал и спускаются в направлении сел Мюджю, Басгал и Зарнава. Северо-восточные склоны с густыми лесами и крутыми спусками через русла реки Кишлярчай соединяются с территорией поселка Лагич (Фото-2,3, 4).

***Foto-4**. Niyal dağının fonunda Lahıc qəsəbəsinin görünüşü.*
***Фото-4**. Вид поселка Лагич на фоне горы Ниял.*

QISA TARİXİ MƏLUMAT

Yazılı mənbələrdə Azərbaycan ərazisində yerləşən qalalar arasında həm Girdiman qalası, həm də Niyal qalası adlarına rast gəlinir. Əksər tədqiqatçılar mənbələrdə qeyd olunan bu adların iki müxtəlif qalaya aid olduğunu ehtimal edirlər. Qeyd edək ki, ətraf kəndlərin və Lahıc qəsəbəsinin sakinləri arasında bu qalanın həm Girdiman, həm də Niyal qalası adları son dövrlərə qədər işlənməkdədir. Niyalqala adının yaranmasına səbəb olmuş mühüm arqument, qalanın yerləşdiyi Niyal dağının adı ilə bağlı olmuşdur. Qeyd edək ki, Niyaldağ silsiləsi Lahıc qəsəbəsinin yaxınlığında yerləşir. Apardığımız araşdırmalara əsasən, belə nəticəyə gəlmək olur ki, mənbələrdə qeyd olunan müxtəlif adlar eyni qalaya aiddir. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün qala ilə bağlı aşkarlanmış bir sıra maraqlı faktları açıqlamaq lazım gələcəkdir. Bu deyilənlərə əsasən, tədqiqat işində əsas toponim kimi Girdiman qalası adının işlənməsini məqsədəuyğun sayırıq.

Alban hökmdarı Cavanşirin barelyefi. Heykəltaraş Fuad Əbdürrəhmanov.

Барельеф Албанского правителя Джаваншира. Скульптор Фуад Абдуррахманов.

VII əsr alban salnaməçisi Moisey Kalankatuklunun yazmış olduğu "Albaniya tarixi" əsərində dəfələrlə qeyd etdiyi Girdiman vilayəti və onun hansı əraziləri əhatə etməsi haqqında bu günə qədər ziddiyətli fikirlər mövcuddur. Tarix elmlər doktoru Qafar Cəbiyevin tədqiqatlarının nəticəsi kimi 2010-cu ildə nəşr etdirdiyi "Girdiman tarixi" elmi monoqrafiyasında bu məsələ ilə bağlı daha inandırıcı mövqe tutur və biz də həmin mövqeni dəstəkləyirik. Müəllif əsərin nəticə hissəsində "Girdiman vilayəti məhz Şirvan ərazisində olub"

КРАТКОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ СВЕДЕНИЕ

В письменных источниках среди крепостей находящихся на территории Азербайджана упоминаются названия Гирдиман и Ниялгала. Большинство исследователей полагают, что упомянутые в источниках названия относятся к двум разным крепостям. Следует отметить, что среди жителей близлежащих деревень и поселка Лагич до последних времен используется название и «Гирдимангаласы» и «Ниялгала». Немаловажным аргументом давшим толчок к возникновению названия Ниялгала, послужило то, что недалеко от посёлка Лагич находится горный массив Ниялдаг, на котором находится крепость. Наши исследования позволили придти к заключению, что в источниках под различными названиями упоминается одна и та же крепость. Чтобы внести ясность в этот вопрос, хотелось бы отметить несколько выявленных фактов, относительно крепости. На основе вышесказанного, считаем целесообразным использование в этом исследовании название крепость Гирдиман.

Множество противоречивых мнений по сей день имеются и в локализации самой области Гирдиман, не раз упоминаемой албанским историком VII века Моисеем Каланкатуклу в своей книге «История Албании». Убедительную позицию в этом вопросе, которой придерживаемся и мы, представил доктор исторических наук Гафар Джабиев, в научной монографии «История Гирдиман», изданная в 2010 году, как результат его исследований. В заклю-

***Foto-5**. Girdiman qalasının A divarının fraqmenti.*
***Фото-5**. Фрагмент стены А крепости Гирдиман.*

(8,səh.389) tezisini təsdiq edir və Girdiman qalasının bu ərazilərdə axtarılmasını bildirir.

Girdiman qalasının tarixindən danışarkən ilk növbədə Qafqaz Albaniyası haqqında mötəbər mənbə sayılan, Moisey Kalankatuklunun yazdığı "Albaniya tarixi" əsərinə müraciət etməliyik. Həmin əsərin XIII fəslində müəllif Albaniyanın hakimiyyət taxtında Arşakilər sülaləsini əvəz etmiş Mehranilər sülaləsindən danışarkən, "...Girdiman qalasını üç il ərzində tikən cəsur Vardan..." haqqında məlumat verir (9,səh. 101). Qeyd edək ki, Vardan Mehranilər sülaləsinin banisi Mehranın nəticəsi və Cavanşirin ulu babası idi. Görkəmli alim Ziya Bünyadovun nüfuzlu rəyinə görə, Vardanın hakimiyyət illəri təqribən 570-ci illərə təsadüf edir (4,səh.59). Deməli, Moisey Kalankatuklunun qalanın inşası ilə bağlı qeyd etdiyi məlumatı nəzərə alaraq, cəsur Vardanın hakimiyyəti dövrünü təxmini olsa da, qalanın inşa edildiyi tarix saymaq olar.

Alban hökmdarı Cavanşirin heykəli. Tunc samdan. VII əsr. Ermitajda saxlanılır.
Статуетка Албанского правителя Джаваншира. Бронзовая подсвечница. VII век. Хранится в Эрмитаже.

Müəllif əsərinin XXV fəslində isə Alban hökmdarı Cavanşirin (637-680-cı illər) Girdiman qalasında Allah naminə tikdirdiyi kilsədən bəhs edir. O qeyd edir: "Müdrik Cavanşir İsa Xaçı üçün (Bu, İsa peyğəmbərin çarmığa çəkildiyi xaçın zərrəciyini Cavanşirə Bizans imperatoru Konstans hədiyyə vermişdi-M.N.) layiq olan yer axtardı və öz doğma vilayətində, Girdiman qalasında onun üçün Allah evi tikdirdi və İsa peyğəmbər şərəfinə buranı həddindən artıq bəzədi (9,səh.128). XXVII fəsildə kilsə haqqında deyilir:

чительной части монографии, автор конкретно утверждает, что «область Гирдиман находилась на территории Ширвана» (8,стр.389). Он отмечает, что поиски крепости Гирдиман должны проводиться на этих территориях.

Когда речь идет об истории крепости Гирдиман, в первую очередь следует обратиться к труду Моисея Каланкатуклу «История Албании», которое считается достоверным источником по истории Кавказской Албании. В XIII главе этого произведения, автор, рассказывая о династии Мехранидов, заменивщих династии Арша-кидов, на албанском престоле упоминает о «...смелом Вардане, воздвигнувшим крепость Гирдиман в течение трех лет» (9,стр.101). Следует отметить, что Вардан был правнуком Мехрана основателем династии Мехранидов, и прадедом Джаваншира. По авторитетному мнению видного ученого Зии Буниятова, годы правления Вардана приходятся примерно на 570-ые годы (4,стр.59). Следовательно, учитывая данные о строительстве крепости, указанные Моисеем Каланкатуклу, годы правления Вардана можно считать приблизительной датой строительства крепости.

В XXV главе произведения, автор говорит о церкви, воздвигнутой во имя Господа, на территории крепости Гирдиман по расспоряжению албанского правителя Джаваншира (637-680гг.). Он указывает: «Мудрый Джаван-

***Foto-6**. Girdiman qalasının əsas girişin qalıqları. Qala qapısının üstünün tağvari konstruksiyası çıxıntı şəklində görünür. (Plan–1)*
***Фото-6**. Останки главного входа крепости Гирдиман. Видны выступающие части арочной конструкции ворот крепости. (План-1)*

"Xəzərlərin qovulmasından və Cavanşirin qələbəsindən sonra iki il ərzində (661/662-663/664 - Z.Bünyadov) Allah naminə gözəl kilsənin tikilməsi başa çatdı. ...Arats ayının on birində (663-cü il, 21 noyabrda - Z.Bünyadov) o tikdiyi müqəddəs evdə işıqsaçan Xaçı bərqərar etdi" (9,səh.130).

Moisey Kalankatuklu daha sonra Albaniya sərhədlərinin cənubunda baş verən hadisələrdən bəhs edir və Cavanşirlə Ərəb xilafətinin hökmdarı arasındakı münasibətlərdən söhbət açır. Məlum olduğu kimi, həmin dövrdə xilafəti Müaviyyə idarə edirdi. O, Alban hökmdarı Cavanşirin nüfuzu və əlaqələri haqqında eşitmişdi. Albaniya ərazisini fəth etmək problemini, xəlifə qılıncla deyil, diplomatik yolla həll etmək istəyir. Bu məqsədlə 667-ci ildə Müaviyyə Cavanşiri xilafətin o dövrdəki paytaxtı Dəməşq şəhərinə dəvət edir. Müəllif yazır: "...xəlifənin dəvəti ilə hüzuruna getməmişdən əvvəl o, (Cavanşir - M.N) ibadət

шир искал достойное место для Креста Иисуса (эта крупинка креста Иисуса подаренным императором Византии Констансом Джаванширу - М.Н.) и в своей родной области, на территории крепости Гирдиман построил Дом Господни и в честь пророка Иисуса чрезмерно украсил его» (9,стр.128). В XXVII главе о церкви говорится: «В течение двух лет после изгнания хазаров и победы Джаваншира (661/662-663/664-З.Буниятов) было завершено строительство красивой церкви во имя Господа. ... 11 числа месяца Аратс (663 год, 21 ноября–З.Буниятов) он установил в священном доме, построенным им, светящийся крест» (9,стр.130).

Моисей Каланкатуклу, рассказывая о событиях происходящих в южных границах Албании, упоминает о взаимоотношениях Джаваншира с правителем Арабского халифата. Известно что, в тот период халифатом управлял Муавийя. Чтобы покорить Албанию, при этом услышав об авторитете и связях

***Foto-7**. Girdiman qalasının A divarının fraqmenti.*
***Фото-7**. Фрагмент стены А крепости Гирдиман.*

Foto-8. *Girdiman qalası ərazisindən Lahıc qəsəbəsinin görünüşü.*
Фото-8. *Вид поселка Лагич с территории крепости Гирдиман.*

etmək üçün Girdiman qalasında Allah naminə tikdirdiyi kilsəyə gəldi və ibadət etdi" (9,səh.134). Daha sonra xəlifənin hüzurundan qayıdan zaman "Cavanşir yoluna davam edərək, təmtəraqla Girdiman vilayətinə gəldi və əvvəlcə tikdiyi kilsəyə getdi. Kilsəni çox bahalı və incə şeylərlə bəzədi, çox pul sərf etdi. Rəssamları dəvət edib onlara kilsəni başdan ayağa kimi qızılla və ipəklə bəzətdirdi, dünyanın İşığını hifz edən aramgahın qapısını gümüşlə bəzədi və üzərinə naxışlar saldırdı" (9,səh.135).

IX əsr ərəb müəllifi İbn-Xordadbeh, əsərində Arranın şəhər və qalalarından danışarkən Əbxaz (Müxtəlif mənbələrdə, o cümlədən İbn-Xordadbehin əsərində Lahıcın adlarından biri-M.N.) şə-

Foto-9. *Qala ərazisindən Kişlər çayı hövzəsinə tökülən şəlalə.*
Фото-9*. Водопад с территории крепости в ущелье Кишлярчай.*

правителя Албании, он не мечом, а путем дипломатии старается решить этот вопрос. Муавийя в 667 году приглашает Джаваншира в столицу халифата в город Дамаск. Автор пишет: «…Перед тем, как встретиться с халифом, он, пришел в церковь построенную им в крепости Гирдиман во имя господа, и помолился»(9,стр.134). Позднее, после возвращения с встречи с халифом «Джаваншир продолжил свой путь и торжественно прибыл в область Гирдиман, и в первую очередь, посе-

hərindən sonra əl-Cirdiban qalasının (Girdiman qalası-M.N.) adını qeyd edir (11,səh.18). Müəllifin qeyd etdiyi bu ardıcıllıq, həmin obyektlərin yaxın ərazilərdə yerləşdiyini ehtimal etməyə əsas verir və Girdiman qalasının coğrafi mövqeyi ilə bağlı fikirlərimizi gücləndirən məlumatlardan biridir.

X əsrdən başlayaraq yazılı mənbələrdə Niyal qalası adı işlənir. Qala haqqında nisbətən geniş məlumata X əsr farsdilli mənbələrindən sayılan, müəllifi məlum olmayan "Hüdud əl-aləm" əsərində rast gəlinir. Şirvan, Xursan, Layzan əyalətləri haqqında danışarkən onların tək hökmdar tərəfindən idarə olunduğu bildirilir. "Onun Kürdivanla həmsərhəd ərazidə zirvəsi yüksək, geniş və hamar dağı vardır. Dağın sahəsi 4x4 fərsəngdir. (təxminən 25x25 km - S.Aşurbəyli) Ora yalnız xüsusi salınmış cətin bir yolla qalxmaq olur. Bu ərazidə dörd kənd yerləşir. (Tarixçi alim S.Aşurbəylinin fikrincə, Basqal, Tircan, Mücü, Zərnava kəndləri) Hökmdarın (yəni, şirvanşahın-S.Aşurbəyli) xəzinəsi və sərvəti burada mühafizə olunur. Onun yaxınları - kişilər və qadınlar da burada yerləşirlər, əkib və yeyirlər. Bu qala Niyal qala adlanır və ondan bir fərsəng məsafədə (6-7 km), çox etibarlı başqa bir qala da vardır ki, burada şahın zindanı yerləşir" (14, səh.95, 24, səh.145).

Görkəmli şərqşünas alim B.F.Minorskiy "İstoriya Şirvana i Derbenda" əsərində X əsr ərəb müəllifi Məsudinin "Muruc əz-Zəhəb" əsərinə istinadən Niyalqalası haqqında yazır: "İndi Şirvanşah kimi tanınan Məhəmməd bin Yezid əvvəllər Layzanşahın varisli hökmdarı olmuşdur... Onun Qabh dağlarında Niyal adlanan qalası vardır. Fars vilayətindəki Diqdan qalası istisna olmaqla, dünyanın qalaları arasında onun kimi möhkəm qala yoxdur" (20,səh.212).

Girdiman adı ilə bağlı daha sonralar maraqlı bir məlumata XII əsr görkəmli Azərbaycan şairi

тил построенную им церковь. Он разукрасил церковь очень дорогими и изящными предметами, и в результате было затрачено много средств. Он пригласил художников и велел им полностью украсить церковь золотом и шелком. Украсил серебром двери арамгяха спасителя Света всего мира и нанес на них узоры» (9, стр. 135).

Арабский автор IX века Ибн-Хордадбех в своем произведении рассказывая о городах и крепостях Аррана, после города Абхаз (в различных источниках, включая произведение Ибн-Хордадбех , используется как одно из названий Лагича -М.Н.) упоминает название крепости аль-Джирдибан (Гирдиман-М.Н.)(11,стр.18). Такая последовательность, указанная автором, позволяет полагать, что эти объекты находились на близлежащих территориях. Это является одним из поддерживающих сведений нашей позиции, относительно местонахождения крепости Гирдиман.

Начиная с X века, в письменных источниках употребляется название крепость «Ниялгала». Относительно подробная информация встречается в произведении «Худуд ал-алам» неизвестного персоязычного автора. При упоминании провинций Ширван, Хурсан, Лайзан, утверждается, что управлялись они единым правителем. «В районе Курдивана он владеет горой с высокой вершиной, которая обширная и гладкая. Ее площадь равна 4x4 фарсанга. (примерно 25x25 км – С.Ашурбейли). Она доступна только с одной стороны по проложенной тропинке, по которой очень трудно идти. На этой территории имеется четыре селения. (По мнению ученого-историка С.Ашурбейли это, села Басгал, Тирджан, Мюджю, Зарнава) Все сокровища и богатства этого царя (т.е. ширваншаха.-С.Ашурбейли) хранятся там и все его прибли-

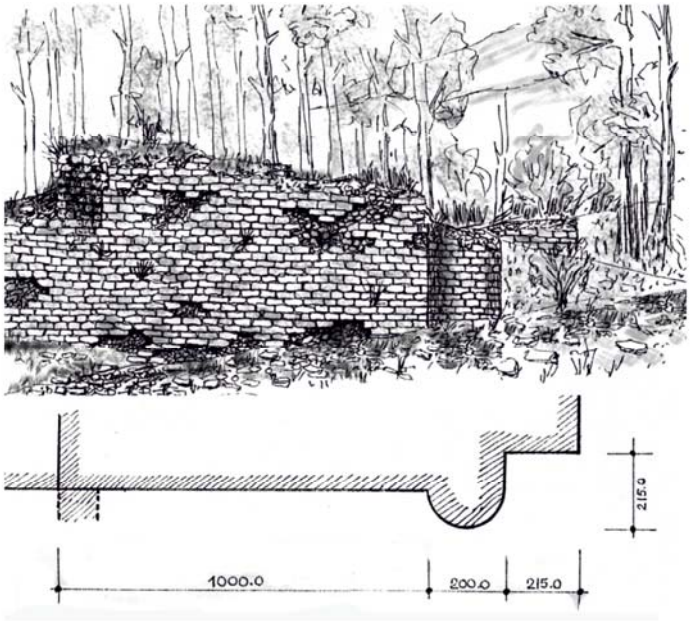

Rəsm - 1. *Girdiman qalasının ərazisinə Lahıc qəsəbəsi tərəfdən əsas girişin A divarı.*
Рисунок -1. *Стена-А главного входа на территорию крепости Гирдиман со стороны поселка Лагич.*

Foto-10. *Plan-1 üzrə A və C divarlarının qovuşduğu yer*
Фото-10. *Место соприкасание стен А и С по плану-1.*

Fələki Şirvaninin əsərində rast gəlirik. O, Şirvanşah III Mənuçöhrü vəsf edən bir qəsidəsində deyir:

"Qoy mən kafir olum, əgər dünya padşahlarından biri

Haçansa Girdiman və Səduna bənzər şəhər tikmişsə" (3,səh.152).

Məlum olduğu kimi, Şirvanşah III Mənuçöhr XII əsrdə (1120-1160 – S.Aşurbəyli, 14,səh.127) hakimiyyətdə olmuş və Fələki Şirvani bir müddət şahın sarayında yaşayıb yaratmışdır. Fikrimizcə, Şirvanşah III Mənuçöhr tərəfindən Girdiman şəhərinin tikintisindən danışmağa dəyməz, çox ehtimal ki, o, həmin şəhəri yenidən bərpa etdirmişdir. Fələkinin qeyd etdiyi Girdiman şəhərinin Girdiman qalası ərazisindəki aşkar-

Foto-11. *Plan-1 üzrə C divarının qalıqları.*
Фото-11. *Останки стены С по плану-1.*

lanmış yaşayış məskəninin qalıqları ilə eyniləşdirmək hələlik ehtimal kimi qəbul oluna bilər. Sədun şəhərinə gəldikdə isə, eyni adlı şəhərin qalıqları Lahıc qəsəbəsi yaxınlığında yerləşir və onunla Girdiman qalası arasında məsafə təxminən 10 km-dir (Foto -1 və topoqrafik plan, səh.12).

Qalanın yerləşdiyi ərazidə rast gəlinən müxtəlif saxsı qab fraqmentləri və torpaq sürüşməsi nəticəsində yaranmış yarğanlarda müşahidə olunan küp qəbirlərin izləri ehtimal etməyə əsas verir ki, həmin ərazidə hələ VI əsrdən qabaq məskunlaşma olmuşdur (Foto-31). Bəlkə də bu ərazidə daha qədim məskən mövcud olmuşdur. Bunu yalnız arxeoloji qazıntı işləri vasitəsilə aydınlaşdırmaq olar.

Beləliklə, Girdiman qalası, VI əsrin sonları VII əsrin əvvəllərində mövcud olmuş Girdiman feodallarının əvvəlcə inzibati mərkəzi olmuş, sonralar paytaxt Bərdə şəhəri seçiləndən sonra isə, Girdiman hökmdarlarının mühüm yay iqamətgahı funksiyasını daşımışdır. Daha sonralar, Albaniya ərazisi xilafət tərkibinə daxil olduğu dövrlərdə Girdiman qalası, mərkəzi indiki Lahıc olmaqla, yaranmış feodal dövləti - Layzanşahlığın mühüm qala-məskəninə çevrilmişdir.

Niyalqala adı məhz həmin dövrdən başlayaraq mənbələrdə qeyd olunur. 917-ci ildə Layzan şahlığı Şirvanşahlıqla birləşdiriləndən sonra, qalanın regional statusu azalmamış, onun Şirvanşahlar üçün strateji əhəmiyyəti qalmaqda idi. "Hüdud əl-Aləm"də qeyd olunan şirvanşahın xəzinəsi, varidatı və yaxınlarının burada mühafizə olunması haqqında məlumat deyilənləri təsdiq edir. Təbii olaraq sonrakı dövrlərdə də Şirvanşahlar bu qalaya xüsusi diqqət vermiş, orada bərpa və tikinti isləri aparmışlar. Şirvanşah III Mənuçöhrün hakimiyyəti dövründə belə işlər daha geniş vüsət almış və yəqin ki, Fələki Şirvani

женные мужчины и женщины находятся там же. Они там сеют и едят (свою продукцию). Эта крепость называется Ниялкала, и близ нее находится другая очень сильная крепость на расстоянии одного фарсанга; тюрьма (властителя) находится здесь» (14, стр.95, 24, стр.145).

Выдающийся ученый-востоковед Б.Ф.Минорский, ссылаясь на произведение арабского автора X века Масуди «Мурудж аз-захаб», в своем произведении «История Ширвана и Дербента» пишет следующее о крепости Ниялкала: «Мухаммад бин Йазид, теперь известный как Ширван-шах, был ранее наследственным царем Лайзана… Он имеет замок в горах Кабх, называемый Ниял, среди крепостей мира не упоминается более крепкого замка, исключением является лишь крепость Дигдан в области Фарс» (20, стр. 212).

Интересная информация касающаяся названия Гирдиман встречается в произведении азербайджанского поэта XII века Фелеки Ширвани. В одной из касыд, в которой он восхваляет Ширваншаха Менучехра III, пишет:

«Пусть я стану кяфиром, если один из правителей мира,

Некогда построил город, подобный Гирдиману и Садуну» (3,стр.152).

Как известно, Ширваншах Менучехр III правил в XII веке (1120-1160 - С.Ашурбейли, 14,стр.127) и Фелеки Ширвани некоторое время жил и творил во дворце шаха. Думаем, что говорить о строительстве города Гирдиман Менучехром III не приходится, но вполне вероятно, что он мог его восстановить. Локализация города Гирдиман указанного у Фелеки Ширвани, на месте обнаруженных останков поселений на территории крепости Гирдиман, можно рассматривать лишь как гипотезу. Что

***Foto-12**. Niyal dağındakı qayalıqlar.*
***Фото-12**. Скалы на горе Ниял.*

касается города Садун, то останки поселения под этим названием расположены в окрестности поселка Лагич, и расстояние между ним и крепости Гирдиман приблизительно 10 км (Фото-1 и топографический план, стр.12).

Различные фрагменты керамики встречаемые на территории крепости и следы кувшинных погребений, наблюдающиеся на обрывах, образованных в результате оползня, дают основания полагать, что эти территории были заселены еще до VI века (Фото-31). Возможно также, что на этой территории располагались еще более древние поселения. Это можно будет установить лишь в результате проведения археологических раскопок.

Таким образом, крепость Гирдиман сначала была административным центром Гирдиманского княжества, существовавшего в конце VI в начале VII века. После того как город Барда была выбрана столицей, эта крепость стала функционировать как летняя резиденция Гирдиманских правителей, представлявшая собой особую значимость. Впоследствии когда территория Кавказской Албании вошла в состав халифата, крепость Гирдиман стала важной крепостью-поселением образовавшегося феодального государства – Лайзанского шахства, центр которого соответствовал нынешнему Лагичу.

Название крепость Ниялгала стало использоваться в письменных источниках, именно начиная с этого периода. После того как, в 917-ом году Лайзанское шахство было объединено с Ширваншахством, региональный статус крепости не изменился, и данное укрепление продолжало оставаться стратегически важным объектом Ширваншахов. Это потверждается сведением указанном в произведении «Худуд ал-Алам» о том что, все

burada aparılan həmin tikinti işlərinin şahidi olmuşdur.

Girdiman qalasının sonrakı taleyi barədə yazılı mənbələrdə məlumatlara hələlik rast gəlinməyib. Ola bilsin, XII əsrdən sonrakı dövrlərdə Şirvan ərazisində baş verən çoxsaylı münaqişələr və hərbi müdaxilələr (gürcülərin, monqolların və s. basqınları) zamanı dağıdılmış qala bir daha bərpa olunmamışdır. Girdiman qalasının Şirvanşahların paytaxtı - Şamaxıdan nisbətən uzaqda və həddindən artıq əlçatmaz bir ərazidə yerləşməsi bu məsələyə təsir etməyə bilməzdi. Eyni zamanda ərazisinin böyüklüyü səbəbindən qalanın təchizatı və istismarı Sirvan hökmdarlarından iri maddi və fiziki resurslar tələb edirdi. Bu səbəblərdən yəqin ki, tədricən qalanın funksional əhəmiyyəti zəifləmiş, sonrakı dövrlərin hökmdarları onun bərpasını və istifadəsini məqsədəuyğun saymamışlar. Daha sonralar, xüsusilə, xanlıqlar dövründə, tarixi sənədlərdə,

***Foto-13**. Girdiman qalası ərazisində qədim əkin yeri. (Cəhrə çəmənliyi)*
***Фото-13**. Одно из древних посевных полей на территории крепости Гирдиман. (Луга Джахра)*

сокровища и богатства, а также приближенные Ширваншахов находились именно здесь. Естественно, что в последующие годы Ширваншахи уделяли этой крепости особое внимание, проводили на данной территории восстановительные и строительные работы. Возможно, что подобные работы получили более масштабный характер во времена правления Ширваншаха Менучехра III и Фелеки Ширвани стал свидетелем этих строительных работ.

Сведения о дальнейшей судьбе крепости Гирдиман в письменных источниках не встречаются. Возможно, что крепость, разрушенная во время многочисленных вооруженных конфликтов и военных походов, совершавшихся в период после XII века (во время нападений грузинских и монгольских войск и т.д.), более не восстанавливалась. Сложности ландшафта вокруг крепости Гирдиман и относительно большое расстояние, которое отделяло ее от столицы Ширваншахов - Шемахи не могло не повлиять на это обстоятельство. В то же время, для обеспечения и функционирования крепости с такой огромной территорией, требовала от Ширванских правителей крупные материальные и человеческие ресурсы. Видимо, по этим причинам функциональная значимость крепости постепенно ослабла, и, вероятнее всего, правители последующих времен считали ее восстановление и использование нецелесообразным. В последующие периоды, особенно в период ханлыглар, как указывается в исторических документах, в случае военных конфликтов и интервенции, Ширванские правители в качестве убежища часто использовали крепость на горе Фитдаг.

Пока трудно что-то говорить о судьбе крепости Гирдиман в период её упадка, не

Foto-14. *Girdiman qalasının əsas girişinin A divarının qalıqları (Plan – 1)*
Фото-14. *Останки стены А главного входа крепости Гирдиман. (План-1)*

Sirvan xanlarının hərbi münaqişə və müdaxilələr zamanı sığınacaq məqsədilə, əsasən, Fit dağındakı qaladan istifadə etdikləri qeyd olunur.

Beləliklə, yazılı mənbələr olmadan, Girdiman qalasının sonrakı taleyi və tənəzzül dövrü barədə hələlik qəti fikir söyləmək mümkün deyil. Abidə daha geniş və hərtərəfli tədqiq olunduğu təqdirdə, qaranlıq qalan bir çox məsələlər aydınlaşa bilər.

имея письменных источников. Лишь в результате всесторонних исследований этого памятника, возможно, будут получены ответы на многие неизученные вопросы.

Foto-15. *Niyal dağından Kişlərçay dərəsinin görünüşü.*
Фото-15. *Вид ущелья Кишлерчай с горы Ниял.*

Foto-16. *Girdiman qalası ərazisində "Dihgah" (Kənd yeri) adlanan sahənin giriş tərəfdən görünüşü.*
Фото-16. *Вид поселения "Дигях" со стороны входа на территорию крепости Гирдиман*

Rəsm – 2. *Girdiman qalasının ərazisinə Lahıc qəsəbəsi tərəfdən əsas girişin bərpa rəsmi. (Müəllif M.Nurməmmədovdur)*
Рисунок-2. *Реконструкция главного входа на территории крепости Гирдиман со стороны поселка Лагич. (По М.Нурмамедову)*

MEMARLIQ - İNŞAAT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan ərazisində yerləşən ənənəvi dağ qalalarından fərqli olaraq, Girdiman qalası mürəkkəb bir müdafiə kompleksi olmaqla, istehkamlardan, qala ərazisindəki yaşayış məskənindən, otlaq və əkinə yararlı sahələrdən ibarətdir. Ənənəvi qalalarda qala divarları arası kəsilmədən, davamlı tikildiyi halda, Girdiman qalasında ayrı-ayrı ərazilərdə yerləşən istehkamlardan ibarət olmuşdur. Bu istehkamlar təbii müdafiə sədləri - dərələr, qayalıqlar və s. zəif olan ərazilərdə tikilmişdir (Baş plan, səh.34).

Qalanın Lahıc yolu tərəfdən giriş hissəsindəki divar qalıqlarını görən bir çox tədqiqatçılarda belə bir fikir yaranmışdır ki, qala ərazisi yalnız üç-dörd divar fraqmenti arasında yerləşən kiçik bir sahədən ibarətdir. Qalaya ilk səfərlər zamanı özümüz də belə düşünürdük. Lakin sonralar ərazini daha yaxından tədqiq edən zaman, xüsusilə yaşayış məskəninin, qəbiristanlığın ərazisini gördükdə, fikrimiz dəyişdi. Beləliklə, "Hüdud əl-aləm" əsərində qeyd olunan məlumatlar faktiki təsdiqini tapdı (Foto-17, Rəsm-2, 3).

Qala ərazisində üç sahədə müdafiə divarlarının qalıqları aşkarlanmışdır. Həmin divarların mövcud vəziyyətini üç qisimdə səciyyələndirmək olar:

1.Nisbətən salamat qalmış divarlar. Bu divarlar dağıntıya məruz qalsa da onların formasını, uzunluğunu, enini, qismən hündürlüyünü və konstruktiv cəhətlərini təyin etmək olur.

2.Qismən salamat qalmış divarlar. Bu divarların hündürlüyü istisna olmaqla, formasını, enini təyin etmək olur.

3.Yerüstü hissəsi tamamilə dağılmış divarlar. Belə divarların qalıqları tamamilə torpaq qatı altında qalmış, onların mövcudluğunu və istiqamə-

АРХИТЕКТУРНО - СТРОИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

В отличие от других горных крепостей, расположенных на территории Азербайджана, крепость Гирдиман представляет собой сложный оборонительный комплекс, включающий в себя укрепления, поселения, пастбища и посевные земли. В то время как во многих традиционных горных крепостях оборонительные стены строились неперерывными, сплошными, а стены крепости Гирдиман состоят из отдельных укреплений. Эти укрепления возводились лишь на уязвимых участках, незащищённых естественными оборонительными рубежами – крутыми обрывами, скалами и т.д. (Ген.план, стр.34).

Многие исследователи, касаясь этого памятника, обращали внимание лишь на останки стен у входной части крепости со стороны Лагичской тропы. В результате, у них сложилось представление, будто территория крепости состоит всего лишь из площади, расположенной между этими несколькими фрагментами стен. Во время первых визитов к крепости у нас так же сложилось аналогичное мнение. В дальнейшем, более детально изучив территорию памятника, особенно, после того как были выявлены места поселения и кладбища, наше мнение было изменено. Таким образом, сведения указанные в историческом труде «Худуд ал-алам», нашли своё фактическое подтверждение (Фото-17, Рисунок-2, 3).

Останки крепостных оборонительных стен на территории памятника обнаружены на трех участках. Это стены, которые по текущему состоянию можно выделить в три группы:

1.Относительно хорошо сохранившиеся

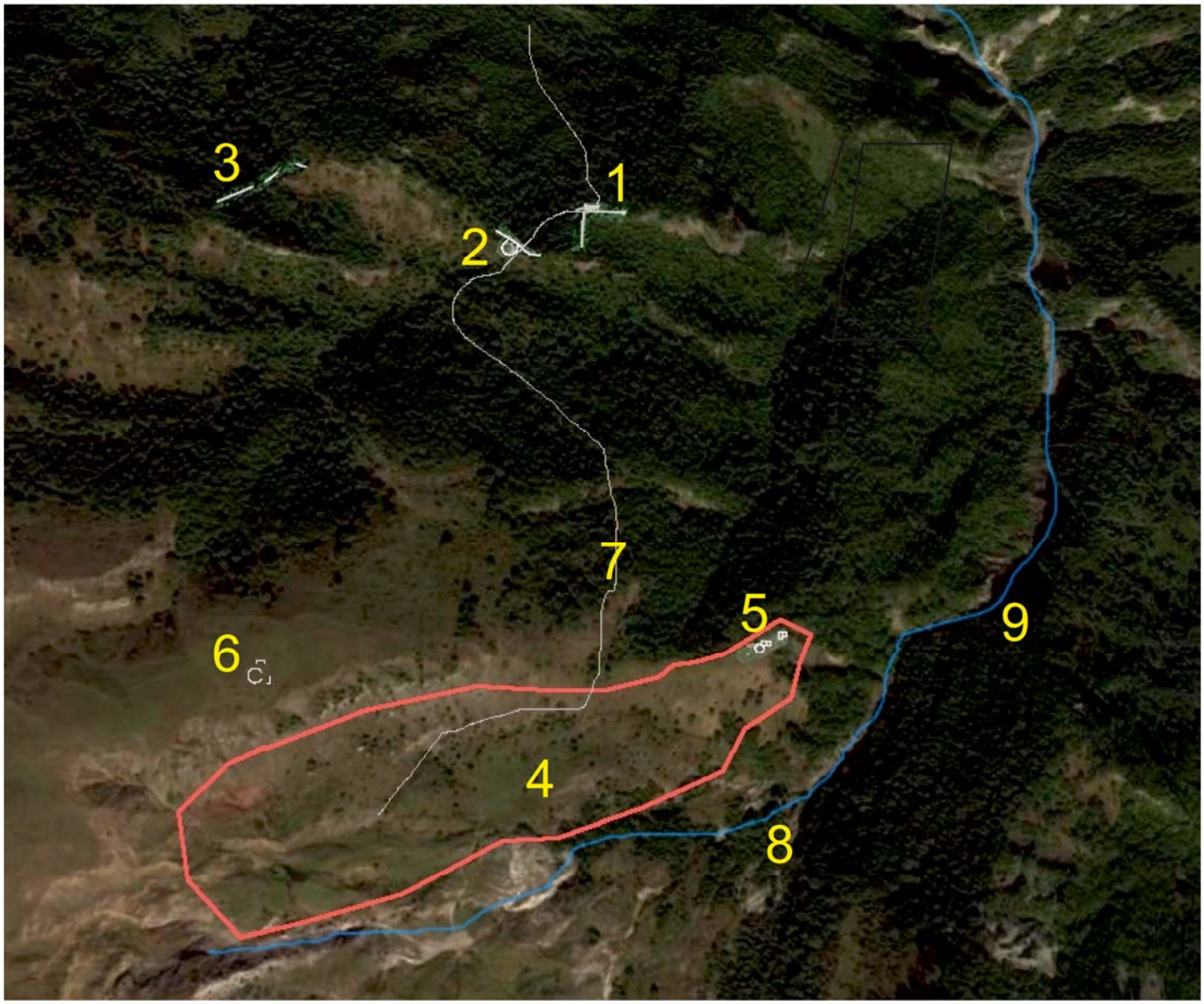

Baş plan . *Girdiman qalasının ərazisi. 1 – Lahıc qəsəbəsi tərəfdən qala ərazisinə əsas giriş (Plan – 1), 2 – İkinci müdafiə səddi və daxili giriş (Plan – 2), 3- Qala divarlarının dağın zirvələrindən birində aşkarlanmış fraqmentləri (Plan – 3), 4 – "Dihgah" adlanan yaşayış məskəninin ərazisi və xarabalıqları, 5 – "Dihgah" yaşayış məskəninin şərq tərəfində ehtimal edilən kilsənin qalıqları (Plan – 4) və qəbristanlıq ərazisi, 6 – Niyal dağının yüksək zirvəsində aşkarlanmış tikili qalıqları, 7 - Lahıcdan qala ərazisinə qalxan yol, 8 – Qala ərazisindən mənbəyini alan Kişlər çayının dərəsi, 9 - Şəlalə*

Генеральный план. *Территория крепости Гирдиман. 1- Главный вход на территорию крепости со стороны поселка Лагич (План-1), 2 - Вторая оборонительная стена и внутренний вход (План-2), 3 - Фрагменты стены обнаруженные на одной из вершин горы (План-3), 4 - Территория и развалины поселения "Дигях", 5 - Предполагаемые останки церкви на восточной стороне поселения "Дигях" и территория кладбища (План-4), 6 - Останки строений обнаруженные на вершине горы Ниял, 7 - Дорога к крепости со стороны Лагича, 8 - Река Кишляр, берущая свои воды из родников на территорию крепости.9 - Водопад.*

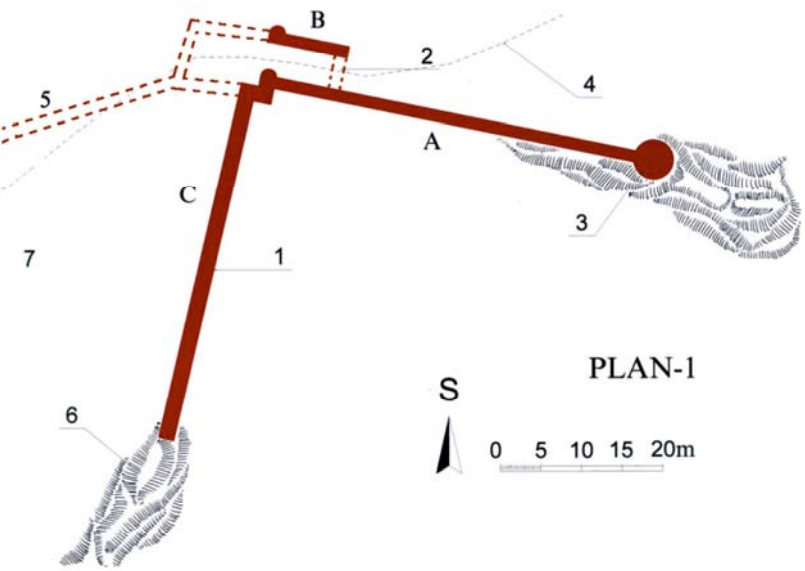

Plan – 1. *1- Müdafiə divarları, 2- Qala ərazisinə əsas giriş, 3- Bürc, 4- Lahıcdan qalaya qalxan yol, 5- Qala divarlarının (B) ehtimal olunan dağılmış hissəsi, 6-Qayalıqlar, 7- Qalanın ərazisi. (Bax - Baş plan, səh.34)*

План-1. *1-Оборонительные стены, 2- Главный вход в крепость, 3-Башня, 4-Дорога, ведущая со стороны Лагича, 5-Предполагаемое продолжение стены В, 6-Скалы, 7-Территория крепости. (Смотри-Ген. план, стр.34)*

tini yalnız relyef qabarmaları şəklində izləmək olur.

Girdiman qalası ərazisində nisbətən salamat qalmış divarlar Lahıc tərəfdən qalxan yolun üstündə yerləşir. Divar fraqmentlərinin tədqiqi göstərir ki, qala ərazisinə əsas giriş buradan olmuşdur. Divarlar nisbətən salamat qaldığından tikilinin memarlıq və konstruktiv xüsusiyyətlərini, forma və ölçülərini təyin etmək mümkündür (Foto- 6, 17, Plan-1).

Beləliklə, qalanın əsas girişi bir-birinə paralel hündürlüyü 6m və aralarındakı məsafə 4m olan divarlardan ibarətdir. Girişin sol tərəfindəki, şərti olaraq planda (A) adlandırdığımız divar, qərbdən 2m diametri olan bürclə başlayıb, şərq istiqamətində sıldırım qayalığa tərəf uzanaraq, 5m diametrində bürclə tamamlanır. Həmin divarın uzunluğu 47m, eni isə 2m-dir (Foto-5, 7,14, Rəsm-1).

Girişin sağ (B) divarının uzunluğu 10m, hündürlüyü isə təxminən 6m olmaqla qərb tərəfində 2m diametrində yarıdairəvi bürc tikilmişdir. Divarların yuxarı hissəsində, yer səviyyəsindən təqribən 4m yüksəklikdə, daxili tərəflərində oyuqlar müşahidə olunur. Bu oyuqlar nə vaxtsa girişdə

стены. Это стены, у которых, несмотря на разрушения, возможно определить конфигурацию, длину, ширину, частично высоту и конструктивные особенности.

2. Частично сохранившиеся стены. У них удаётся определить конфигурацию и ширину, тогда как высота стен не сохранилась.

3. Стены с полностью разрушившимися наземными частями. Остатки их находятся под слоем земли и, только по рельефным особенностям территории удаётся определить наличие и направление стены.

Относительно хорошо сохранившиеся стены крепости Гирдиман находятся на дороге, ведущей со стороны посёлка Лагич. Исследование фрагментов этих стен показало, что тут находился вход на территорию крепости . Благодаря сохранившейся части стены, в этом месте удаётся определить архитектурные и конструктивные особенности, формы и размеры сооружений (Фото- 6, 17, План-1).

Таким образом, основной вход в крепость представлял собой две параллельные стены высотой 6 метров, стоящие друг от друга на расстоянии 4 м. Левая от входа стена (А), в западном конце усилена башней диаметром в 2 м от которой она тянется в восточном направлении в сторону крутых скал, где завершается второй башней диаметром в 5 м. Длина этой стены 47 м, толщина 2 м (Фото-5, 7, 14, Рисунок-1).

Длина правой стены (В) 10 м, высота 6 м.

***Foto – 17**. Girdiman qalasının əsas girişinin divar qalıqları*

***Фото-17**. Останки стены главного входа крепости Гирдиман.*

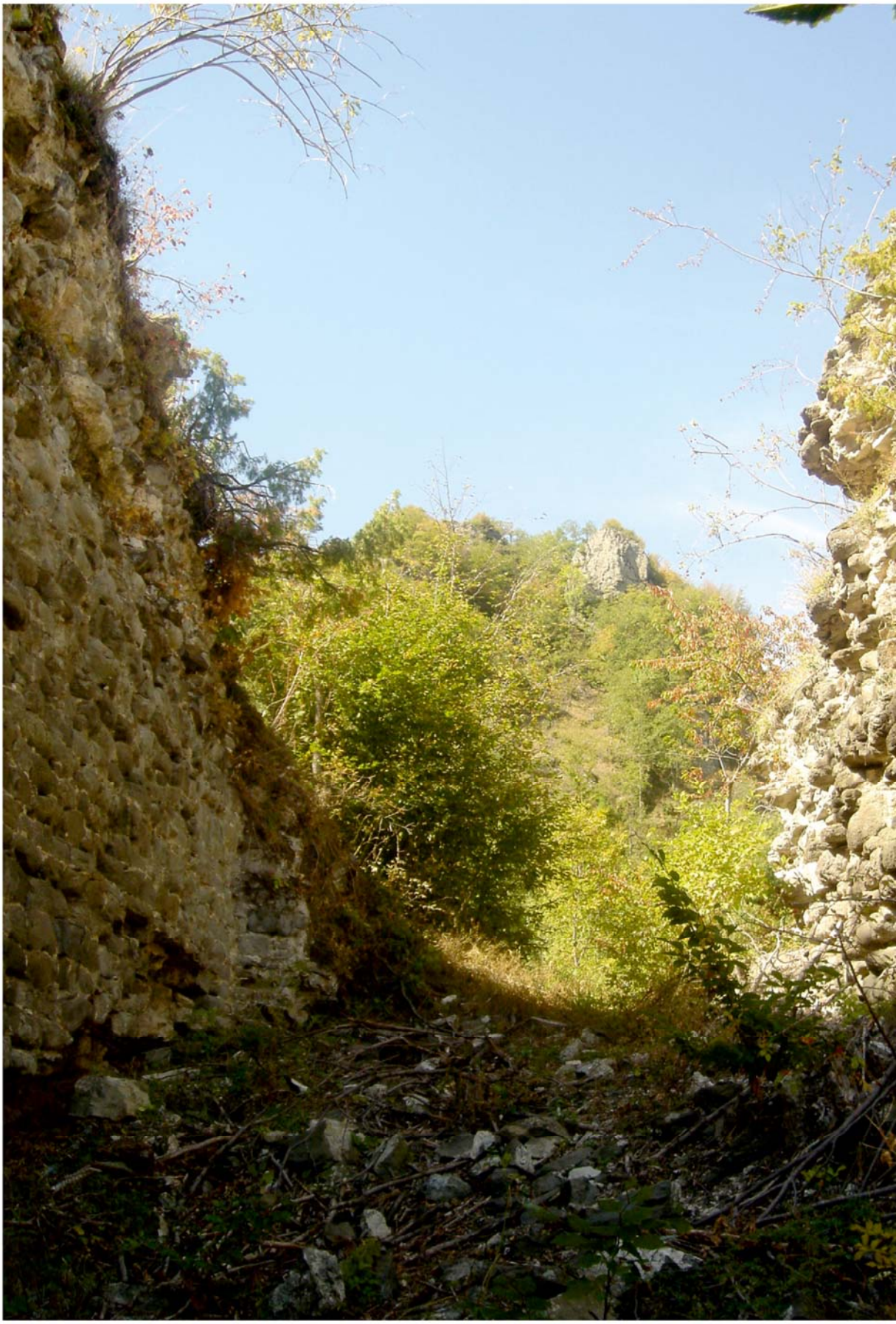

ağac konstruksiyalı örtüyün mövcud olduğunu göstərir (Foto-18).

Girişin (A) divarına perpendikulyar yerləşən başqa bir divar (C) yamacın zirvəsinə doğru 45m məsafədə uzanaraq sıldırım qayalıqla bitir (Foto-10, 11).

Ərazinin tədqiqi göstərir ki, qalanın daxilində əsas girişdən yuxarıda başqa bir giriş də mövcud olmuşdur (Plan-2, Foto-19). Həmin girişi tutduğu mövqeyə görə daxili giriş adlandırmaq daha məntiqə uyğundur. Əsas girişdə olduğu kimi, daxili girişin də eni 4 m-dir. Girişin (D) divarı sərq istiqamətində təqribən 30 m uzanaraq sıldırım qayalıq üzərində bürclə bitir. Sağ (E) divarı isə qərbə tərəf istiqamətlənərək yenə də 30 m məsafədə qayalıqla birləşir.

Daxili girişin və ikinci daxili müdafiə divarlarının mövcud olması qalanın həmin yerində ikipilləli müdafiə sisteminin yaradıldığını göstərir və həmin qalaya qalxan yolun strateji baxımdan daha əhəmiyyətli olduğunu söyləməyə əsas verir.

Bu müşahidə etdiklərimiz "Hüdud əl-Aləm"də qeyd olunan məlumatların həqiqətəuyğun təsvirini yaradır: "Oraya (qalaya-M.N.) yalnız, xüsusi salınmış çətin bir yolla qalxmaq olur". Müəllif yəqin ki, haqqında danışdığımız yolu nəzərdə tutur.

Daxili girişin sağ tərəfində (E) divarına bitişik ərazidə, (Foto-20, Plan-2) diametri təxminən 10m olan yarıdairəvi bir sahə diqqəti cəlb edir. Landşaft dəyişikliyi ilə fərqlənən həmin ərazidə, yerüstü hissəsi dağılmış və qalıqları torpaq təbəqəsi altında qalmış tikili olduğu şübhə doğurmur. Ehtimalımıza görə, burada yəqin ki, müdafiə qülləsi yerləşirmiş. Daxili girişin və qüllənin qalıqlarına əsasən həmin tikililərin təsəvvürl etdiyimiz təqribi rəsmini bərpa etmək olar (Rəsm-4).

Şübhəsiz ki, girişlərin hər ikisində qala qapıları mövcud olmuşdur. Lakin bu günə qədər onlar gə-

С западного конца она усилена башней диаметром в 2 м. В верхних частях этих стен на высоте около 4 м от уровня земли с внутренних сторон видны выемки, указывающие на то, что у входа когда-то были перекрытия из деревянных конструкций (Фото-18).

Еще одна стена (С) возведена перпендикулярно стене А, от его западного конца. Она на 45 метров вытянута по склону в сторону вершины горы, где завершается крутой скалой (Фото-10, 11).

Исследование территории показывает, что выше первого - основного входа в крепость находился другой - второй вход (План-2, Фото-19). Было бы логично, по расположению назвать этот вход – внутренний. Как и у основного, ширина его 4 метра. Левая стена (D) внутреннего прохода вытянута в восточном направлении примерно на 30 метров и завершается башней возведённой на скале. Правая стена (Е) также 30 метров тянется на запад и упирается в скалы.

Наличие внутреннего входа и вторых внутренних стен свидетельствуют о двухступенчатой оборонительной системе крепости, что подчеркивает особую стратегическую значимость дороги идущей со стороны Лагича. Она хорошо иллюстрирует сведения, указанные в упомянутом труде «Худуд ал-алем»: «...Она (крепость - М.Н.) доступна только с одной стороны по проложенной тропинке, по которой очень трудно идти», где автор, скорее всего, повествует о вышеупомянутой нами дороге.

С правой стороны внутреннего входа, на территории, прилегающей к стене (Е), привлекает внимание полукруглая «площадка» диаметром примерно в 10 м. (Фото-20, план-2) Она хорошо выделяется на рельефе местнос-

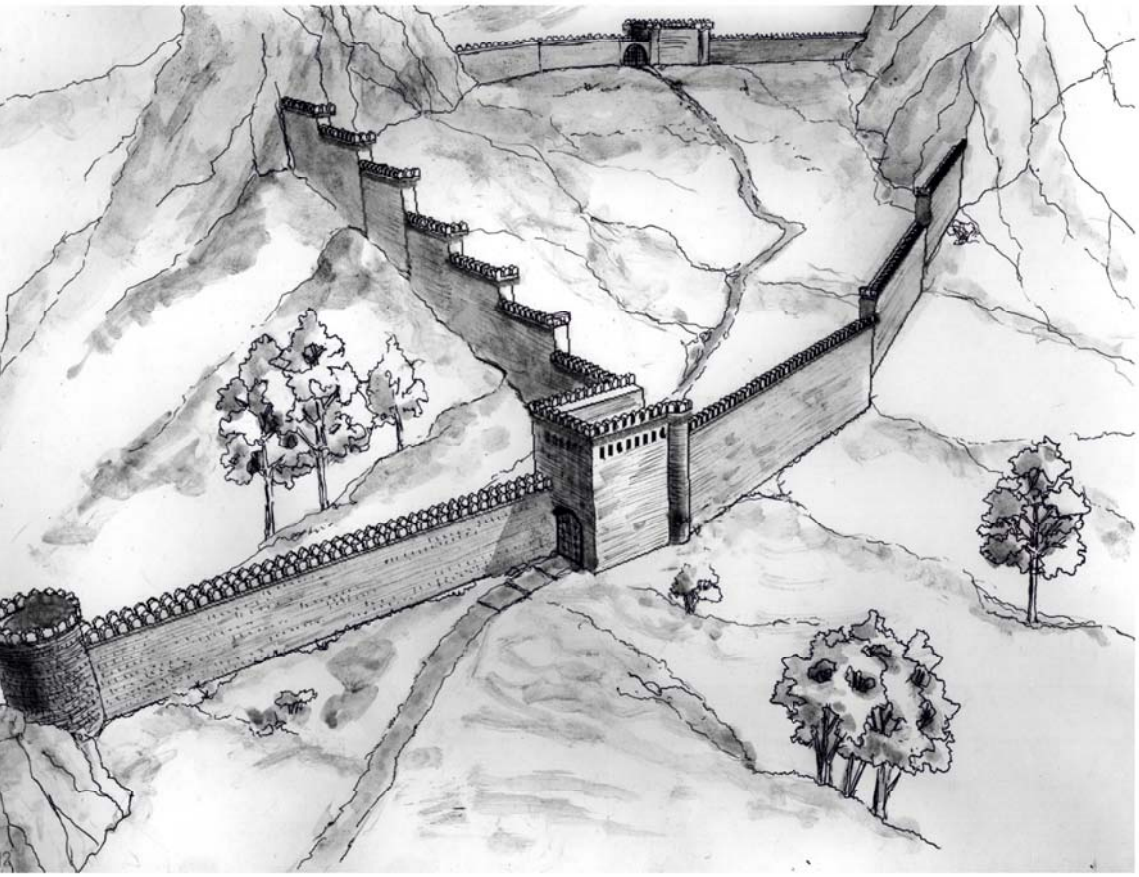

Rəsm – 3. *Girdiman qalasının ərazisinə Lahıc qəsəbəsi tərəfdən əsas və daxili girişlərin bərpa eskizi. (M.Nurməmmədova görə)*

Рисунок-3.*Эскиз реконструкции главного и внутренного входа со стороны Лагича. (По М. Нурмамедову)*

Foto – 18. *Girdiman qalasının əsas girişinin B - divar qalıqları (Plan -1 üzrə)*

Фото-18. *Останки стены B главного входа крепости Гирдиман. (По плану-1)*

lib çatmamışdır. Araşdırdığımız divar qalıqlarının planlaşdırılma məntiqinə görə əsas girişin (B) divarının davamı olmalı və o, qərb tərəfdə yerləşən qayalıqlarla birləşməli idi. Yəqin ki, həmin divarlar güclü dağıntılara məruz qaldığından və ərazi sıx meşə ilə örtüldüyündən bu mülahizəni yalnız arxeoloji qazıntılar vasitəsilə dəqiqləşdirmək olar.

Girdiman qalasının bir neçə divar qalıqları (Plan-3, Foto-21) daxili girişdən təxminən 250 m qərbdə, dağın daha yüksək zirvəsində aşkarlanmışdır. Planda göründüyü kimi, həmin divar uçuqları üç fraqmentdən ibarət olub, dörd qayalıq arasında olan ərazini bağlayır. Bu divarların ümumi uzunluğu təqribən 80 m-dir. Vəziyyətinə gəldikdə isə onlar, qeyd olunan 2-ci qrup – qismən salamat qalmış divarlara aiddirlər.

Mülahizələrimizə görə, ərazinin müdafiə cəhətdən zəif olan yerlərində inşa edilmiş qala divarlarının hələlik bir hissəsi aşkarlanmışdır. Abidə ərazisinin təbii relyefinin təhlili göstərir ki,

***Foto-19**. Girdiman qalasının daxili girişinin qalıqları*
***Фото-19**. Останки внутреннего входа в крепость Гирдиман.*

ти, указывая на наличие в этом месте остатков разрушенного и покрытого землёй сооружения. Можно полагать, что на этом месте когда-то находилась оборонительная башня. Учитывая обнаруженные наземные части внутреннего прохода и остатки башни можно воссоздать приблизительное изображение объекта (Рисунок- 4).

Несомненно, что у обоих входов были возведены крепостные ворота. Однако до настоящего времени, к сожалению, они не сохранились. Согласно логике планировочное решение исследуемых останков стен, можно предполагать, что стена (B) основного входа должна была иметь продолжение и присоединяться к скалам, расположенным на западной стороне. Вероятнее всего, вследствие произошедшего сильного разрушения стены и покрытия поверхности территории густым лесом, это предположение можно будет подтвердить лишь в результате проведения археологических раскопок.

Несколько останков стен крепости Гирдиман (План-3, Фото-21) обнаружены примерно на расстоянии 250 м к западу от внутреннего входа, на более высоком участке вершины горы. Как видно на плане местности, развалины этих стен состоят из трех фрагментов, и охватывают территорию, находящуюся между четырьмя скалами. Общая длина этих стен около 80 м. По состоянию сохранности этих стен, то они относятся ко 2-ой группе - частично сохранившиеся стены.

По нашим предположениям пока обнаружена только часть крепостных стен, воздвигнутых на особенно уязвимых местах. С учетом анализа естественного рельефа территории памятника, оборонительные укрепления могут быть обнаружены на его западной

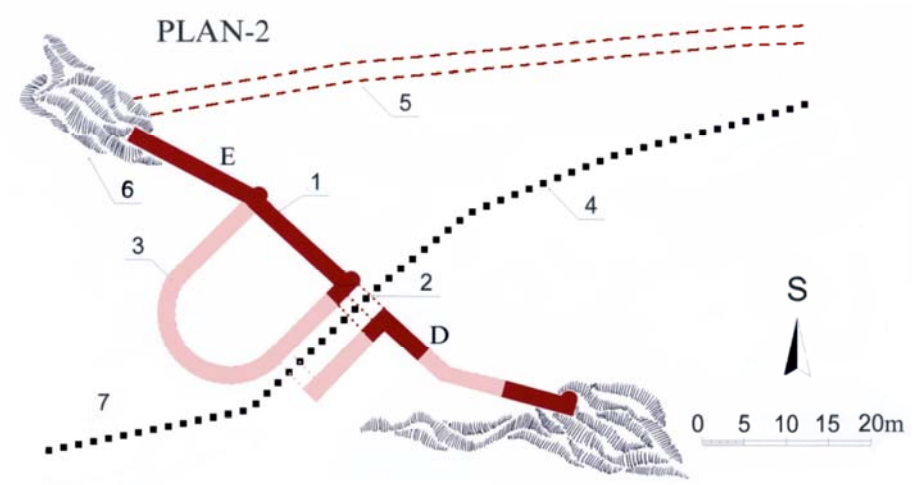

***Plan - 2**. Girdiman qalasının II müdafiə divarları və daxili girişi. 1- İkinci müdafiə divarları, 2- Daxili giriş, 3- Ehtimal olunan qüllənin yeri, 4- Lahıcdan qalaya qalxan yol, 5- Birinci müdafiə divarlarının ehtimal olunan dağılmış hissəsi, 6- Qayalıqlar, 7- Qalanın ərazisi. (Bax - Baş plan, səh. 34)*

***План - 2**. Второе оборонительное укрепление и внутренний вход крепости Гирдиман. 1-Вторая оборонительная стена, 2-Внутренний вход, 3-Место предполагаемой башни, 4-Дорога со стороны Лагича, 5-Предполагаемое продолжение первой оборонительной стены, 6-Скалы, 7-Территория крепости.*
(Смотри - Генеральный план, стр.34)

qala divarlarının davamı, qərb istiqamətində Cəhrə düzü sərhədlərində, Namazgah kəndi tərəfdən Pərdəliz (Foto-13, 28) dərəsindən qalxan yolun üstündə, cənubda, Basqal, Mücü kəndləri və Fitdağ istiqamətindən Niyal dağına qalxan cığırların üstündə aşkarlana bilər.

Aşkarlanmış qala divarlarının qalıqlarının tədqiqi, onların texnoloji və konstruktiv xüsusiyyətləri haqqında müəyyən fikirlər söyləməyə əsas verir.

Əsas tikinti materialı kimi yerli qaya daşlarından istifadə edilmişdir. Hörgüdə işlənmiş daşların ölçüləri 15x40 sm, 20x40 sm, 20x20 sm və s. olmaqla divarların qalınlığı 1.5 - 2 m-ə çatır. Yaşayış məskəni ərazisində isə bişmiş kərpic qırıqlarına rast gəlmək olur. Divarların hər iki səthi nisbətən yonulmuş daşlardan hörülmüş, iç tərəfləri müxtəlif ölçülü daşlarla və yapışdırıcı məhlul ilə doldurularaq monolit konstruksiya təşkil edir. Hörgünün müəyyən hissələrində üzlük daşların tökülməsinə baxmayaraq, daxili hissə monolit kütlə halında bu günə qədər qalmaqdadır. Bu da yapışdırıcı məhlulun yüksək keyfiyyətlə hazırlandığını göstərir (Foto-22).

части, граничащей с равниной Джахра. Кроме того не исключено, что могут быть выявлены укрепления со стороны села Намазгях, у тропы ведущей через ущелье Пардализ, (Фото-13, 28) у тропы с южной стороны от сёл Басгал и Мюджю поднимающейся к Ниялдагу и у тропы с горы Фитдаг.

Обследование сохранившихся останков крепостных сооружений позволили сделать некоторые заключения об их технологических и конструктивных особенностях.

В качестве основного строительного материала использовался рваный камень горных пород. Размеры камней использованных в кладках 15х40 см, 20х40 см, 20х20 см и др. Толщина возводимых из него стен 1,5 – 2 м. Помимо этого, на территории поселения можно встретить куски обожженного кирпича. Стены с обеих поверхностей выкладывались частично обработанными камнями, а изнутри заполнены бутом и связующим раствором. В результате получался монолит, который хорошо сохранился до наших дней, даже после разрушения части облицовочной клад-

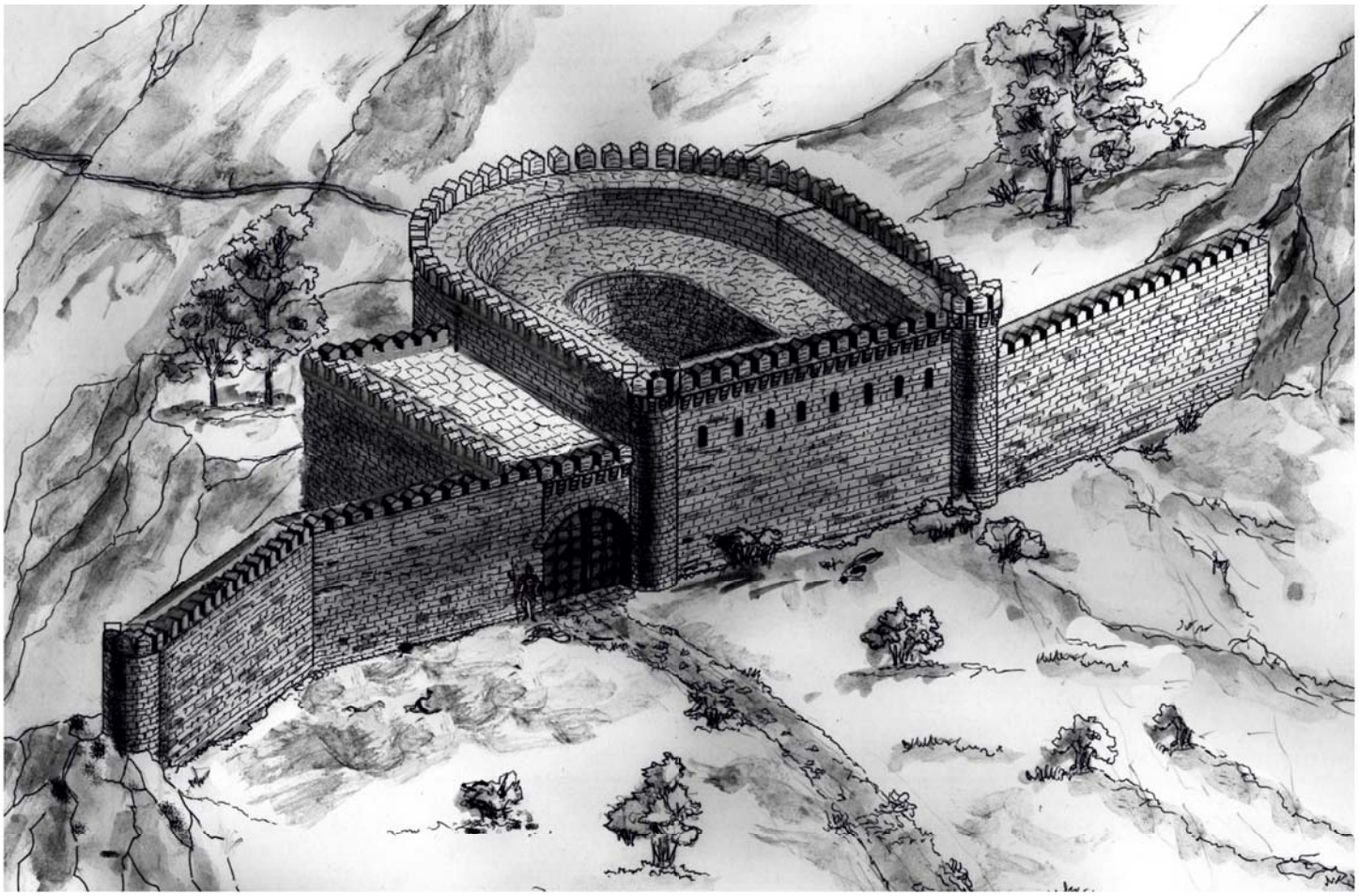

Rəsm – 4. *Girdiman qalasının ərazisinə Lahıc qəsəbəsi tərəfdən daxili girişin və II müdafiə divarlarının bərpa rəsmi. (Plan - 2 üzrə). (M. Nurməmmədova görə)*

Рисунок-4. *Эскиз реконструкции внутреннего входа и второй оборонительной стены со стороны Лагича. (По плану-2) (По М. Нурмамедову)*

Foto-20. *Girdiman qalasının daxili giriş sahəsində ehtimal edilən qüllənin yeri.*
(Bax, plan-2 və bərpa rəsmi- 4)

Foto-20. *Предполагаемое место башни на участке внутреннего входа крепости Гирдиман.*
(Смотри, план-2 и рисунок-4)

Hörgü məhlulu kimi gəcdən istifadə olunmuşdur. Məhlulun tərkibində ağac kömürü və bişmiş kərpic qırıntılarını görmək mümkündür. Məlum olduğu kimi erkən orta əsr tikinti texnikasında konstruksiyaların zəlzələyə və nəmliyə qarşı dözümlülüyünü yüksəltmək məqsədilə, hörgü məhlulunun tərkibinə ağac kömürü və kərpic qırıntıları əlavə olunurdu. Divarların yuxarı hissələri tam dağıldığından onların ilkin memarlıq həllərini, o cümlədən maşikul və merlonların olub-olmadığını dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır.

Abidənin ərazisində daş tikili qalıqları ilə yanaşı, bişmiş kərpic qırıqlarına da rast gəlmək olur. Bu da həmin materialın tikintidə istifadə olunduğunu göstərir.

***Plan-3**. Girdiman qalasının daxili girişindən 250 m qərbdə, dağın zirvəsində aşkarlanmış müdafiə divarlarının fraqmentləri . 1- Müdafiə divarları,*
2- Qayalıqlar, 3- Qalanın ərazisi. .
(Bax - Baş plan, səh. 34)

***План-3**. Фрагменты оборонительных стен, обнаруженные на вершине горы, в 250 м от внутреннего входа в западном направлении. 1-Оборонительные стены, 2-Скалы, 3-Территория крепости. (Смотри-Ген.план, стр.34)*

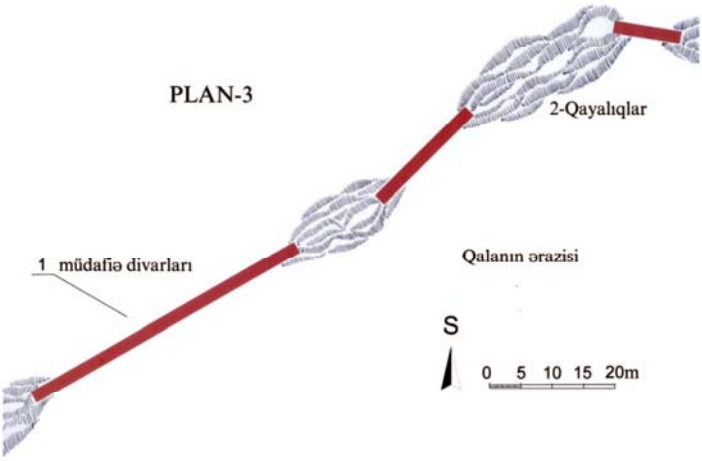

ки. Что свидетельствует о высоком качестве раствора (Фото-22).

В качестве связующего раствора использовалась гяжь. В его составе встречается древесный уголь и битый обожженный кирпич. Как известно, в целях увеличения сейсмостойкости и влагостойкости конструкций в строительной технике раннего средневековья в состав связующего раствора добавлялся древесный уголь и битый кирпич. Из-за сильных разрушений верхних частей стен, установить их первоначальное архитектурное решение, в том числе, возможное наличие машикулей и мерлонов, оказалось невозможным.

Помимо остатков каменных строений, на территории памятника встречаются куски обожженного кирпича, указывающие на использование его в строительстве.

***Foto-21**. Girdiman qalasının daxili girişindən 250 m qərbdə, dağın zirvəsində aşkarlanmış müdafiə divarlarının fraqmentləri .*
***Фото-21**. Фрагменты оборонительных стен, обнаруженные на вершине горы, в 250 м от внутреннего входа в западном направлении.*

***Foto-22**. Girdiman qalasında divarların hörgü fraqmentləri.*
***Фото-22**. Фрагменты кладки стен крепости Гирдиман.*

На территории Гирдиман находятся развалины поселения, называемого местным населением «Дигях». (Место деревни - М.Н.) Они прослеживаются вдоль склона горы на территории 10 га вытянутой от юго-запада до северо-востока (Фото-23). Так как большинство этих останков строений представлено лишь грудой камней, выяснить их назначение и планировочную структуру без проведения раскопок, не представляется возможным. Удалось исследовать и установить примерные размеры лишь нескольких развалин.

В северо-восточной части «Дигях», привлекают внимание развалины строений расположенных на холме с красивым пейзажем и окруженным с трех сторон крутыми склонами. Здесь, прямо над обрывом сооружены две смежные комнаты (А) размерами 8х4 м и 4х4 м . Примерно на 10 м к западу от них находятся останки других строений, состоящие также из смежных комнат размерами 6х4м и 4х4м (В). Стены этих строений разрушены до уровня фундаментов. Среди них привлекает особое внимание рельефно заметная окружность диаметром 10 м с ровной поверхностью. Вдоль его периметра (С) просматриваются камни напоминающие остатки стен, оставшихся под слоем земли. Такое сооружение круглого плана, расположенное на самом видном месте населенной части крепости, отличающегося по размеру от останков других сооружений, вероятно, когда-то являлось особо важным зданием (План-4, Фото-25, 26, 29).

Тут к месту вспомнить одно важное сведение из книги «История Албании». Обнаруженные останки строения с круглым планом напоминают нам уже приведённые выше сведения данные Моисеем Каланкатуклу:

Foto-23. *Girdiman qalası ərazisində qədim yaşayış yeri - "Dihgah". (Kənd yeri)*
Фото-23. *Древнее поселение «Дигях» (Место деревни) на территории крепости Гирдиман.*

Qala ərazisində, yerli sakinlər arasında "Dihgah" (Kənd yeri - M.N.) kimi tanınan ərazidə yaşayış məskəninin xarabalıqları yerləşir. Həmin xarabalıqlar dağ yamacı boyu cənub-qərbdən şimal-şərqə doğru 10ha-ya qədər ərazidə müşahidə olunmuşdur (Foto-23). Bu qalıqların əksəriyyəti daş yığını şəklində olduğundan tikililərin təyinatını və plan quruluşunu qazıntısız araşdırmaq mümkün deyildir. Bir neçə tikili qalığının təxmini ölçüləri təyin edilmiş və araşdırılmışdır.

"Dihgah" adlanan yerin şimal-şərq hissəsində, üç tərəfi sərt enişli, gözəl mənzərəli təpənin üzərində rast gəldiyimiz tikili xarabalıqları diqqəti daha çox cəlb edir. Burada ölçüləri 8x4 m və 4x4m bir-birinə bitişik iki otaq (A) uçurumun tam üstündə inşa edilmişdir. Həmin qalıqlardan təxminən 10 m qərb istiqamətdə yenə bir-birinə bitişik, ölçüləri 6x4 m və 4x4 m (B) tikili izləri aşkarlanmışdır. Divarlar bünövrə səviyyəsinə qədər dağıntılara məruz qalmışdır. Həmin qalıqlar arasında relyefdə aydın nəzərə çarpan, düz səthli və 10 m diametrində dairəvi bir sahə diqqəti cəlb edir. Sahənin (C) perimetri boyu torpaqdan boylanan müxtəlif ölçülü daşlar, torpaq örtüyü altında qalmış divar izlərini xatırladır. Dairəvi planlı, ölçüsünə görə başqa tikili qalıqlarından fərqlənən, qalanın yaşayış məskəninin ən baxımlı yerində yerləşən belə tikili yəqin ki, nə vaxtsa mühüm bir bina olmuşdur (Plan-4, Foto-25, 26, 29).

Bu an "Albaniya tarixi" əsərindən mühüm bir məlumatı yada salmaq yerinə düşərdi. Dairəvi planlı bu tikili qalığı, bizə, mövzunun əvvəlində Moisey Kalankatuklunun söylədiklərini xatırladır: "Müdrik Cavanşir İsa Xaçı üçün layiq olan yer axtardı və öz doğma vilayətində Girdiman qalasında onun üçün Allah evi tikdirdi və İsa peyğəmbər şərəfinə buranı həddindən artıq bəzədi" (9,səh.128).

Bu məsələyə memarlıq məntiqi ilə yanaşsaq

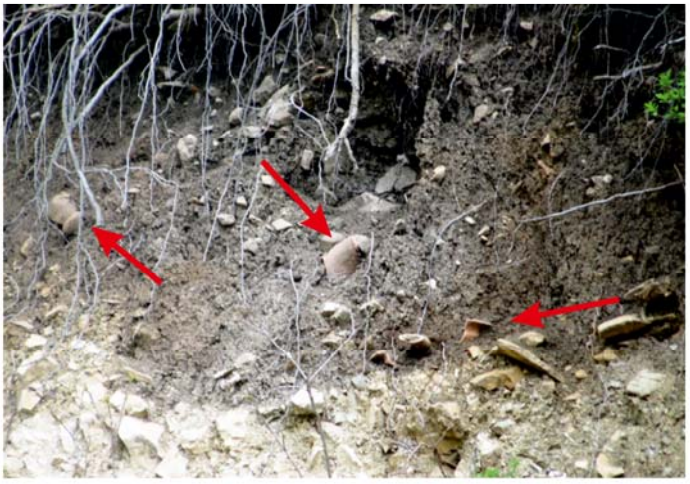

Foto-24. *Girdiman qalası ərazisində yaşayış yeri "Dihgah" xarabalıqları yaxınlığında küp qəbir izləri.*
Фото-24. *Следы кувшинных погребений вблизи развалин поселения «Дигях» на территории крепости Гирдиман.*

«Мудрый Джаваншир искал достойное место для Креста Иисуса и в своей родной области, в крепости Гирдиман построил для него Дом Господни и в честь пророка Иисуса чрезмерно украсил его» (9 стр.128).

Если к этому вопросу подойти с архитектурной логикой, то вполне вероятно, что именно это место могло быть выбрано Великим правителем Джаванширом для возведения церкви. Дополнительным фактом, подтверждающим действительность этой гипотезы, является наличие вокруг останков могил. Несколько полуразрушенных могил обнаруженных нами на склоне имели грунтовые стены перекрытие плоскими каменными плитами. Ниже по склону горы в срезе обрыва видны остатки кувшинных погребений (Фото-24).

Как известно, вокруг Албано-христианских церквей и храмов, находящихся на территории Азербайджана, размещались кладбища.

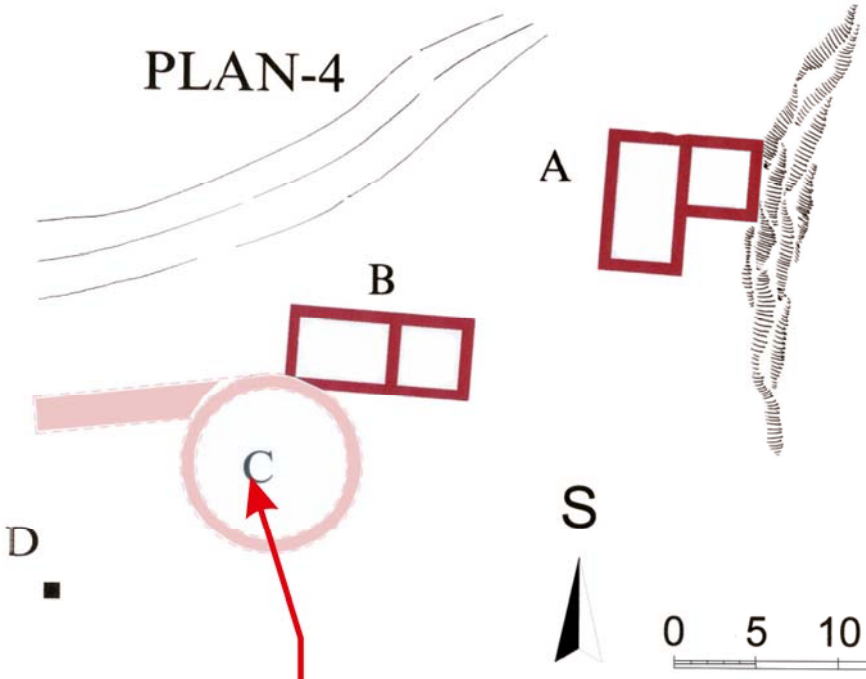

***Plan-4**. Girdiman qalasının, "Dihgah" adlanan yasayış məskəninin şərq hissəsində aşkarlanmış tikili qalıqları. A, B - Tikili xarabalıqları, C - Ehtimal edilən Cavanşir tərəfindən tikilmiş kilsənin bünövrəsi, D - Oyuqlu daş.*

***План-4**. Останки строений обнаруженные на восточной части поселения «Дигях» крепости Гирдиман. А, В - Развалины строений, С - Фундамент предполагаемой церкви, построенная правителем Джаванширом, D - Камень с выемкой.*

***Foto-25**. Girdiman qalası ərazisində Dihgah (Kənd yeri) adlanan sahənin şərq tərəfində yerləşən tikililərin yerüstü qalıqları.*
***Фото-25**. Наземные останки строений на восточной части поселения «Дигях» крепости Гирдиман.*

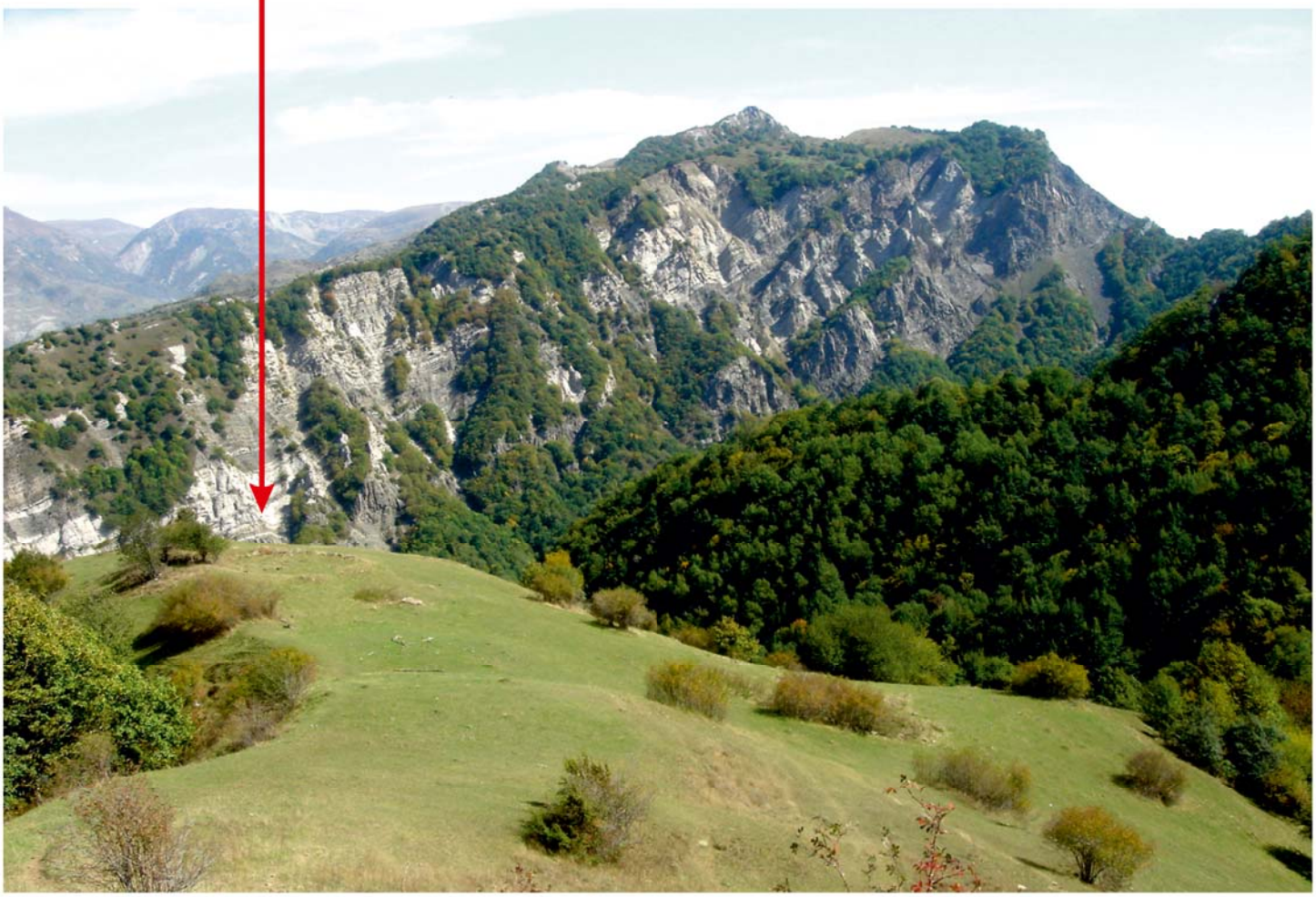

çox güman ki, Böyük hökmdar Cavanşir, məhz bu yeri kilsə tikdirmək üçün seçmişdi. Bu mülahizənin həqiqətəuyğunluğunu təsdiq edən mühüm bir fakt, ətrafda aşkarlanmış qəbir qalıqlarıdır. Müşahidə etdiyimiz bir neçə yarıuçuq qəbir qalığı torpaq divarlı olub, üstü salqaya daşları ilə örtülmüşdü.Yamacın daha aşağı hissəsində isə torpaq sürüşməsi nəticəsində yaranmış yarğanda küp qəbir izləri müşahidə olunur (Foto-24).

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində mövcud olan bir çox Alban-xristian kilsə və məbədlərinin ətrafında qəbristanlıqlar aşkarlanmışdır. Beləliklə, bütün bu faktlar, Plan-4 -də və fotoşəkillərdə gördüyümüz dairəvi bünövrəli tikilinin Alban hökmdarı Cavanşir tərəfindən tikilmiş kilsə olduğunu ehtimal etməyə əsas verir (Foto-25,27).

Azərbaycan ərazisində son dövrlərə qədər dairəvi planlı üç məbəd aşkarlanıb tədqiq olunmuşdur. Qəbələ rayonunda Kilisədağdakı məbəd (diametri 12.4 m, II-IIIəsrlər), Zaqatala rayonunda Mamrux kəndi yaxınlığındakı məbəd (diametri 18.8 m, III-IV əsrlər), Qax rayonunda

Таким образом, все эти факты, позволяют полагать, что круглое строение, изображенное на Плане-4 и фотографиях, являлось церковью, построенная Албанским правителем Джаванширом (Фото-25, 27).

На территории Азербайджана до последние времени обнаружены и исследованы три храма с круглым планом. Храм на Килиседаге в Габалинском районе (диаметр 12.4 м, II-III века), храм около деревни Мамрух в Загаталинском районе (диаметр 18.8 м, III-IV века) и храм вблизи деревни Лекит в Гахском районе (диаметр 22 м, V-VI века) своеобразным архитектурным решением занимают значимое место среди памятников Албанской архитектуры. В случае потверждения археологическими раскопками предполагаемое нами Гирдиманский храм с круглым планом, будет первым обнаруженным Албанским культовым сооружением на восточных территориях нашей Республики. И это будет исторический символ, на прямую связанное с именем великого албанского полководца и правителя Джаваншира.

***Foto-26**. Girdiman qalası ərazisində Alban hökmdarı Cavanşir tərəfindən tikilmiş kilsənin ehtimal olunan qalıqları.*
***Фото-26**. Предполагаемые останки церкви, построенная по велению Албанского правителя Джаваншира на территории крепости Гирдиман.*

Ləkit kəndi yaxınlığındakı məbəd (diametri 22 m, V-VI əsrlər) Alban memarlığı abidələri sırasında özünəməxsus planlaşma və inşaat xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyətli yer tutur. Ehtimal etdiyimiz dairəvi planlı Girdiman məbədi arxeoloji qazıntılarla təsdiq olunsa, o, Respublikamızın şərq ərazilərində aşkarlanmış ilk Alban-xristian tikilisi sayıla bilər. Eyni zamanda böyük sərkərdə və hökmdar Cavanşirin adı ilə birbaşa bağlı tarixi bir simvol ola bilər.

Araşdırdığımız ərazidə bir maraqlı tapıntı da diqqəti cəlb edir. Bu, ölçüsü 100x80 sm və torpaqdan görünən hissəsi isə 60 sm olan, səthi hamar daş blokdur. Üst hissəsində 15 sm diametrində və 20 sm dərinliyində oyuq vardır. Nə məqsədlə istifadə olunması hələlik müəyyənləşdirilməmişdir. Lakin ehtimalımıza görə, sütun altlığı və ya qapının açılıb-bağlanma oxunun oturacaq funksiyasını daşıyırmış. Eyni zamanda həmin daşdan nəvaxtsa kilsənin altarında xaçın konstruksiyasını saxlayan altlıq kimi istifadə olunması istisna olunmur (Foto-30).

***Foto-27**. Girdiman qalası ərazisində Alban hökmdarı Cavanşir tərəfindən tikilmiş kilsənin ehtimal olunan bərpa rəsmi.*
***Фото-27**. Рисунок реконструкции предполагаемой церкви, построенная по велению Албанского правителя Джаваншира на территории крепости Гирдиман.*

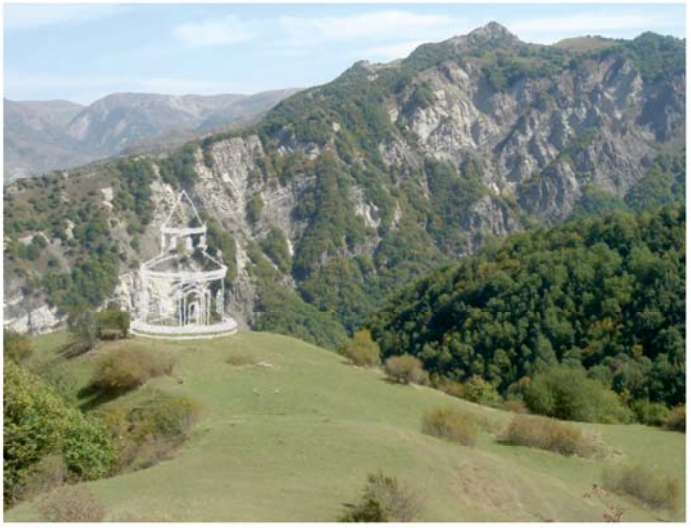

***Foto-28**. Girdiman qalası ərazisindən Pərdəliz dərəsi və Qarabel dağının görünüşü.*
***Фото-28**. Вид ущелья Парделиз и горы Карабел с территории крепости Гирдиман.*

Girdiman qalasına 2013-cü ilin iyun ayında, son səfərimiz zamanı, "Dihgah" adlanan yaşayış məskəninin şimal istiqamətində, Niyal dağının daha yüksək yamaclarından birində tikili qalıqları aşkarlanmışdır. Tam dağıntıya məruz qaldığından və üstü torpaq təbəqəsi ilə örtüldüyündən bu qalıqları da torpaq səviyyəsindən boylanan bünövrə daşları və relyef dəyişikliyi əsasında təyin etmək mümkün olmuşdur. Burada da diqqəti cəlb edən, bünövrəsi 12 m diametrində dairəvi planlı tikili qalığıdır. Ətrafda başqa tikililərin də izləri müəyyənləşdirilmişdir. Yerləşdiyi

Еще одна интересная находка привлекает внимание на этой территории. Это каменный блок с гладкой поверхностью, размерами 100x80 см, выступающий над землей на 60 см. На верхней поверхности его имеется выемка диаметром 15 см и глубиной 20 см. Предназначение этого камня не установлено. По нашим предположениям, он мог быть использован в качестве основания для колонны или основанием для размещения стержня ворот. В качестве предположения нельзя исключить, что этот камень некогда находился у алтаря

Foto-29. *Girdiman qalası ərazisində qədim yaşayış yeri - "Dihgah" sahəsində tikili xarabalıqları.*
Фото-29. *Развалины строений на участке древнего поселения «Дигях» на территории крепости Гирдиман.*

Foto-30. *Girdiman qalası ərazisində qədim yaşayış yeri - "Dihgah" sahəsində aşkarlanmış "oyuqlu daş".*
Фото-30. *Камень с выемкой обнаруженное на участке древнего поселения "Дигях" на территории крепости Гирдиман.*

Foto-31. *Girdiman qalası ərazisində, Niyal dağının zirvəsindəki çəmənliklərdən birində aşkarlanmış tikili qalıqları.*
Фото-31. *Останки строений обнаруженные на территории крепости Гирдиман, на одном из лугов вершины горы Ниял. .*

храма и служил основанием для установки креста (Фото-30).

В ходе последнего визита к крепости Гирдиман в июне 2013 года, на вершине горы Ниял, в северном направлении от место поселения «Дигях» нами были обнаружены несколько останков строений. Из за полного разрушения и покрытая слоями грунта поверхность, обнаружить эти останки удалось по выступающим из земли камням фундамента и по рельефным изменениям. Здесь привлекает внимание фундамент еще одного круглого строения, диаметр которого составляет 12 м. Вокруг обнаружены следы других строений. Доминирующее месторасположение и масштаб этих останков дает нам основание предполагать, что здесь также когда-то находились важные строения, возможно цитадель крепости (Фото-31 и 32).

Вдоль южной подошвы склона, где расположен "Дигях" проходит овраг по которому течет река Кишляр, берущая воду из высокогорных источников находящихся на территории крепости. Эти источники обеспечивали крепость водой. Воды реки Кишляр с территории крепости через 30-ти метровую скальную пропасть зрелишно впадает в глубокий каньон. Следует отметить, что это один из самых

***Foto-32**. Girdiman qalası ərazisində, Niyal dağının zirvəsindəki çəmənliklərdən birində aşkarlanmış tikinti qalıqları.(Həmin yer çərçivədə göstərilmişdir)*
***Фото-32**. Останки строений обнаруженные на территории крепости Гирдиман, на одном из лугов вершины горы Ниял. (Рамкой обведено место обнаруженных останков строений)*

məkanın coğrafi üstünlüyü və iri miqyası ehtimal etməyə əsas verir ki, bu ərazidə də hansısa mühüm tikili və ya da iç qala yerləşə bilərdi (Foto-31 və 32).

"Dihgah" adlanan yamacın cənub ətəyində dərə yerləşir. Dərədən sularını qala ərazisindəki yüksək dağ çeşmələrindən alan Kişlər çayı axır. Qalanın su təminatını həmin çeşmələr ödəyirmiş. Kişlər çayının suları qala ərazisindən, 30 metr yüksəklikdəki qayadan, möhtəşəm bir mənzərə ilə dərin kanyona tökülür. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəlalə, Dağlıq Şirvan ərazisində ən hündür şəlalələrdən biridir (Foto-9, 15).

Otlaq və əkinçilik sahələrinə gəldikdə isə buranın münbit torpaqlarında son 10-15 il əvvəlki dövrlərə qədər Lahıc sakinləri yolun çətinliyinə baxmayaraq, müxtəlif bostan bitkiləri əkirdilər. Yaşlı sakinlərin söylədiklərinə görə, ötən əsrin

высоких водопадов в Горном Ширване (Фото-9, 15).

Что касается пастбищ и посевных полей, то несмотря на сложность дорог, еще 10-15 лет назад жители Лагича разводили на плодородной территории «Дигях» различные бахчевые культуры. По словам пожилых жителей до 50-ых годов прошлого века на лугах, указанных нами как территория крепости на вершине горы Ниял, сеяли также и зерновые растения. Даже сейчас один из склонов горы на территории крепости жителями Лагича все еще называется "Дяре зерде гяндим" (Долина желтой пшеницы). Многие луга на территории крепости и в наши дни используются в качестве летних пастбищ фермерских хозяйств. (Фото-33)

Все выше сказанное еще раз подтверждает

50-ci illərinə qədər Niyal dağının zirvəsindəki qala ərazisi kimi qeyd etdiyimiz çəmənliklərdə taxıl bitkiləri də əkilirmiş. Hətta qala ərazisindəki yamaclardan biri bu gün də "Dəre zərdə gəndım" (Sarı buğda dərəsi) adı ilə Lahıc sakinləri arasında işlənməkdədir. Qala ərazisindəki otlaqlardan isə, bu gün də fermer təsərrüfatlarının yaylaq sahəsi kimi istifadə edirlər (Foto-33).

Bütün bu deyilənlər bir daha "Hüdud əl-Aləm" əsərindəki: "Şahın (Şirvanşahın-S. Aşurbəyli) bütün xəzinəsi və varidatı burada mühafizə olunur. Onun yaxınları - kişilər və qadınlar da burada yaşayırlar, əkib və yeyirlər (öz məhsullarını)" məlumatının həqiqətə uyğunluğunu təsdiq edir (14,səh.95, 24, səh.145).

Girdiman qalası ərazisinin böyüklüyünə və quruluşuna görə regionun başqa məlum qalalarından fərqlənir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi buranın təbii şəraiti, su ehtiyatı, əkin və otlaq üçün yararlı torpaq sahələri qalanın ərazisində çoxlu sayda insanın uzun müddətli müdafiəsi və daimi yaşayışı üçün əsas şərt olmuş, hələ qədim dövrlərdən insanları buraya cəlb etmiş və qala tikmək üçün stimul vermişdir.

Beləliklə, Girdiman qalası həm memarlıq, həm də tarixi-arxeoloji baxımdan maraqlı və əhəmiyyətli abidədir. Qala ərazisində hərtərəfli tədqiqat соответствие действительности сведений в произведении «Худуд ал-Алам»: «Все сокровища и богатства этого царя (т.е. Ширваншаха.-С.Ашурбейли) хранятся там и все его приближенные мужчины и женщины находятся там же. Они там же возводят и употребляют в пищу (свою продукцию)» (14, стр. 95, 24, стр.145).

По величине и структуре своей территории, крепость Гирдиман в определённой степени отличается от других известных крепостей региона. Как было сказано выше, такие природные условия, как наличие водных источников, земельных угодий пригодных для пастбищ и посевов, обеспечивающих условия для долговременного проживания большого количества людей и наличие естественных условий для длительной обороны, издавна привлекали сюда людей, стимулировали создание крепости.

Таким образом, крепость Гирдиман является интересным и значимым памятником, как с архитектурной, так и с историко-археологической точки зрения. При проведении дальнейших всесторонних исследований на его территории, безусловно, будут выявлены новые данные для изучения неисследован-

Foto-33. *Girdiman qalası ərazisində, Niyal dağının zirvəsindəki otlaqlar.*
Фото-33. *Вид пастбищ вершины горы Ниял на территории крепости Гирдиман.*

***Foto-34**. Girdiman qalası ərazisindən, Niyal dağı zirvəsindən Lahıc qəsəbəsinin görünüşü.*
***Фото-34**. Вид поселка Лагич с территории крепости Гирдиман, с вершины горы Ниял.*

işləri aparılarsa, şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixinin hələ qaranlıq qalan səhi-fələri üçün yeni faktlar üzə çıxacaqdır. Xüsusi qeyd etmək istərdik ki, Alban hökmdarı Cavanşir tərəfindən tikilmiş kilsənin, qala ərazisində aşkar-lanıb, tədqiq olunması, tarix və memarlıq baxım-dan Alban-xristian abidələrinin öyrənilməsində mühüm bir mərhələ olardı.

ных страниц истории Азербайджана. Особо хотим отметить, что с исторической и архитектурной точки зрения, обнаружение и исследование на территории крепости церкви, построенной Джаванширом, может стать важной вехой в изучении Албано-христианских памятников.

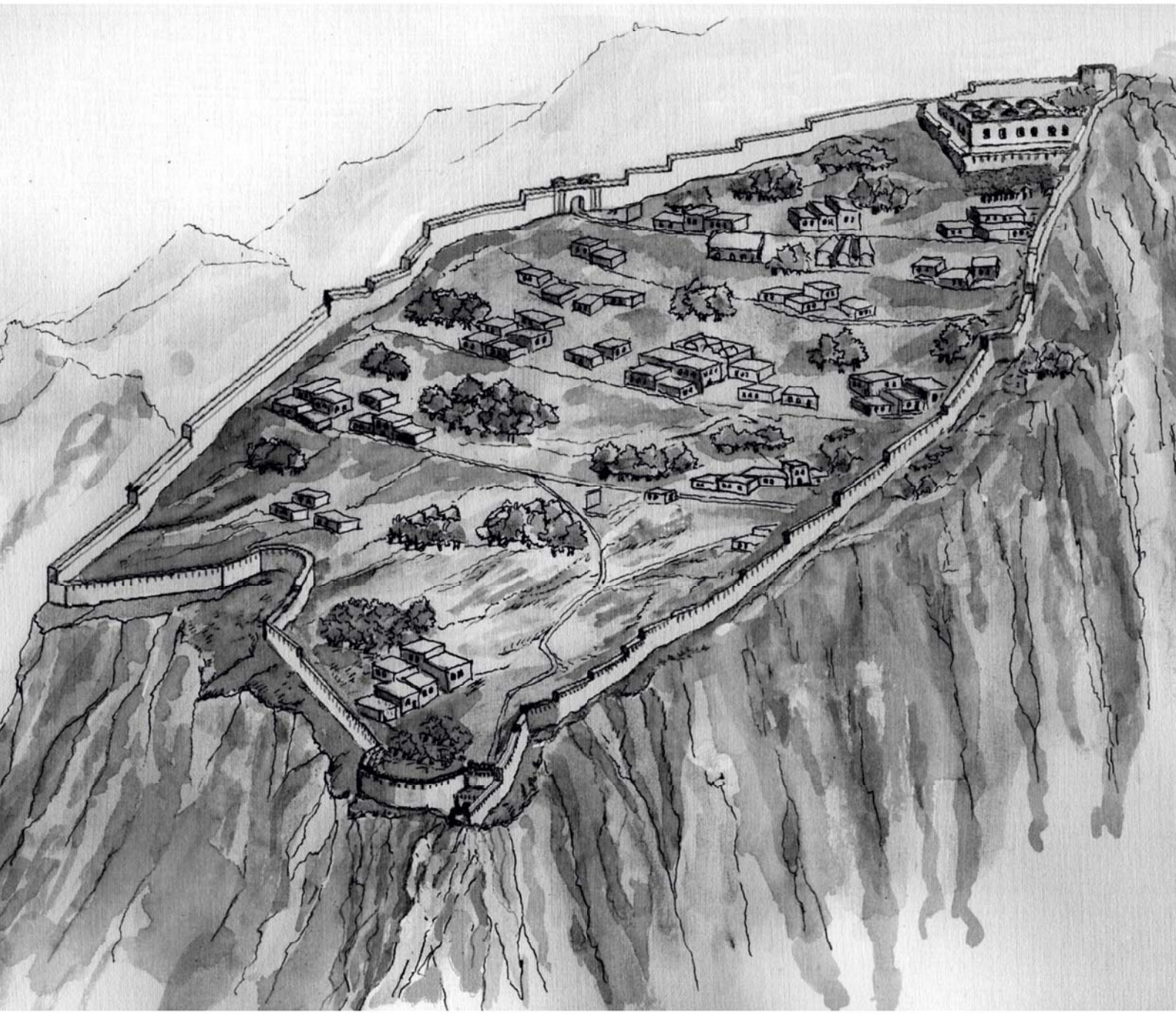

Rəsm-5. *Haram qalasının bərpa rəsmi. (M.Nurməmmədova görə)*
Рисунок-5. *Рисунок реконструкции крепости Харамгала. (По М.Нурмамедову)*

Haram qalasının ***situasiya planı***
Ситуационный план *крепости Харамгала.*

Haram qalasının mövcud təbii-landşaft mövqeyi.
Природно-ландшафтная позиция крепости Харамгала.

HARAM QALASI

ABİDƏNİN COĞRAFİ MÖVQEYİ

Haram qalası İsmayıllı rayonu ərazisində, Sulut kəndindən 6 km şimal-qərb istiqamətində, Haram cayının sağ sahilində yerləşir. Ərazisi Fit dağının Haramı adlanan şimal-şərq yamaclarından birində, dəniz səviyyəsindən 1600 m yüksəklikdədir. Qalanın yerləşdiyi ərazi şimal-qərb tərəfdən Niyal dağı silsiləsi ilə həmsərhəd olub, şərq tərəfdən Haramçayla hüdudlanır. Qədim Lahıc-Sulut dağ yolu qalanın yerləşdiyi qayalığın şərq ətəyindən keçir və Haramçayın hövzəsinə doğru enir. Qala ərazisi şimal və şərq tərəfdən sıldırımlı,

КРЕПОСТЬ ХАРАМГАЛА

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПОЛОЖЕНИЕ ПАМЯТНИКА

Крепость Харамгала расположена на территории Исмаиллинского района, на правом берегу реки Харамчай, на расстоянии 6 км в северо-западном направлении от деревни Сулут. Эта территория, именуемая Харамы, охватывает один из северо-восточных горных склонов горы Фитдаг и находится на высоте 1600 м над уровнем моря. Местность, где расположена крепость, с северо-западной части граничит с горным хребтом Ниял, а с востока с рекой Харамчай.

***Foto-35**. Sulut çayı hövzəsindən Fit dağının görünüşü.*
***Фото-35**. Вид горы Фитдаг с поймы реки Сулутчай.*

sərt qayalarla əhatələnmişdir. Qalanın cənub tərəfi Sulut kəndinə doğru istiqamətlənmiş sərt enişli yamacdan ibarətdir. Sahəsi 4.3 ha olan Haram qalasının ərazisi mürəkkəb relyefli olub, mailliyi 20-30^0 arasında dəyişir. Qalanın yerləşdiyi sahə sıx və hündür meşə ağacları ilə örtülmüşdür (Foto-35 və 39).

Древняя горная дорога Лагич – Сулут пролегает по восточной подошве скалистой местности, над которым находится крепость и спускается вниз к пойме реки. Территория крепости с северной и восточной части окружена с характерными обрывистыми скалами. Южная часть местности с лесистым склоном направлена в сторону деревни Сулут. Площадь территории крепости Харамгала составляет 4.3 га и характеризуется сложным ландшафтом. Крутизна поверхности колеблется от 20 до 30^0 и покрыта высокими тесно расположенными лесными деревьями (Фото-35 и 39).

Foto-36. *Haram çayı hövzəsindən qala ərazisinin cənub-şərq tərəfində yerləşən qayalıqların görünüşü.*
Фото-36. *Вид скал находящихся в юго-восточной части крепости, с поймы реки Харамчай.*

***Foto-37**. Haramçay hövzəsindən qala ərazisinin şimal-şərq tərəfində yerləşən sərt qayalıqların görünüşü.*
(1990-cı il)
***Фото-37**. Вид суровых скал с поймы реки Харамчай. Северо-восточная сторона крепости. (1990 год)*

QISA TARİXİ MƏLUMAT

Fit dağı ərazisində və ətrafında müxtəlif dövrlərə aid bir sıra tarixi-memarlıq abidələri yerləşir. Həmin abidələrdən biri, haqqında danışacağımız Haram qalasıdır. Haram qalasının adını bəzən yanlış olaraq Fit dağının adı ilə Fit qalası adlandırırlar. Qeyd edək ki, Fit dağında başqa müdafiə tikililəri də mövcuddur. Ətraf kəndlərin sakinləri arasında bu qalanın başqa, "Mustafa xan qalası" adı da yayılmışdır və şübhəsiz ki, bu,

КРАТКОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ СВЕДЕНИЕ

На территории и вокруг горы Фитдаг находится ряд архитектурно-исторических памятников. Одним из таких памятников является крепость Харамгала. Крепость Харамгала иногда ошибочно называют крепостью "Фит-галасы", по названию горы Фитдаг, где находятся другие оборонительные укрепления. Среди жителей близлежащих деревень также распространено названия "Мустафа хан галасы" по имени последнего хана Ширвана Мустафа хана.

В целом же, названия расположенных в этой области большинства памятников связано с названием горы Фит, многие из них находятся на южных склонах и предгорьях. Рассказываемая нами крепость Харамгала находится к северу от горы Фитдаг на недосягаемом и обрывистом утесе (Ситуационный план).

В разные времена, относительно этих памятников опубликованы определенные статьи, однако до сегодняшнего дня никаких комплексных исследований не проводилось. Именно по этой причине, когда речь заходит о памятниках вокруг горы Фитдаг, относительно названия и локализации этих сооружений возникает путаница.

Тут к месту отметить ряд статей ученого - историка Гафара Джабиева об одноименной горе, крепости и городе Фит, которые являются ценными предварительными исследовани-

***Foto-38**. Haram çayı hövzəsindən qala ərazisinin şimal-şərq tərəfində yerləşən sərt qayalıqların görünüşü.*
***Фото-38**. Вид суровых скал с поймы реки Харамчай. Северо-восточная сторона крепости.*

sonuncu Şirvan xanı Mustafa xanın adı ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, bu ərazidə yerləşən əksər abidələrin adları Fit dağı ilə bağlıdır və bir çoxu dağın cənub yamaclarında və ətəklərində yerləşir. Haqqında danışdığımız qala isə Fit dağının şimalında, əlçatmaz sıldırım qayalığın üzərində tikilmişdir (Situasiya planı).

ями в изучении данных памятников. В этих статьях автор особенно, широко освещает события происходящие вокруг горы Фитдаг в период XVIII-XIX веков.

За исключением российских исторических документов XVIII-XIX веков, в более древних письменных исторических источниках название крепость Харамгала или крепость Фит не

***Foto-39**. Haram çayı hövzəsindən qala ərazisinin cənub tərəfdən görünüşü.*
***Фото-39**. Вид с русла реки Харамчай. Южная сторона крепости.*

Həmin abidələrlə bağlı ayrı-ayrı dövrlərdə müəyyən araşdırmalar aparılsa da, bu günə qədər kompleks tədqiqat işləri movcud deyildir. Bu səbəbdən Fit abidələrindən danışarkən, bu abidələrin həm adlarında, həm də lokalizasiyasında bir dolaşıqlıq olduğu görünür.

Tarixçi-alim Qafar Cəbiyevin Fit dağı, Fitqalası və Fit şəhəri ilə bağlı bir sıra məqalələrini həmin abidələrin tədqiqi sahəsində ilk dəyərli araşdırmalar kimi qeyd etmək yerinə düşərdi. Müəllif, xüsusilə, XVIII-XIX əsrlərdə Fit dağı ətrafında baş verən hadisələr haqqında həmin dövrün yazılı sənədlərini araşdıraraq, ətraflı məlumat verir.

XVIII-XIX əsrlərin rus tarixi sənədləri istisna olmaqla, qədim yazılı mənbələrdə Fit və Haramqala adlarına rast gəlinmir. Fikrimizcə, Haram qalasına aid ola biləcək ilk məlumat kimi X əsr yazılı mənbələrindən sayılan, müəllifinin adı məlum olmayan "Hüdud əl-Aləm" əsərindəki qeydləri saymaq olar. Müəllif bu əsərdə Niyal qalası haqqında danışarkən qeyd edir: "...ondan

упоминаются. Однако в произведении «Худуд ал-Алам», неизвестного автора, относящегося к письменным источникам X века, повествуется о крепости Ниял и указывается: «...возле нее есть еще одна весьма надежная крепость на расстоянии одного фарсанга (6-7 км), там находится тюрьма властителя (т. е. ширван-шаха-С. Ашурбейли)» (14,стр.95, 24,стр.145). Предполагается, что автор рассказывает о расположенной на горе Фитдаг крепости Харамгала. Следует отметить два факта, подтверждающих это предположение. Во-первых, расстояние между этими двумя крепостями совпадает с расстоянием, указанным в источнике. Также интересен тот факт, что до сих пор можно заметить некогда пролегающую между крепостями горную тропу. Во-вторых, до сегодняшних дней сохранились некоторые из темниц, расположенных на территории крепости и упомянутых в произведении «Худуд ал-Алам».

(Niyal qalasından - M.N.) bir fərsəng aralı (6-7 km) başqa, güclü bir qala vardır ki, burada şahın (şirvanşahın-S.Aşurbəyli) zindanı yerləşir" (14, səh.95, 24, səh.145). Burada çox ehtimal ki, Fit dağındakı Haram qalasından söhbət gedir. Bunu sübut edən iki mühüm faktı qeyd etmək istərdik. Birincisi, bu qalalar arasında hal-hazırda mövcud olan məsafə mənbənin qeyd etdiyi məsafəyə uyğundur. Hətta bu qalalar arasında keçmiş dağ yolu (cığırı) bu gün də qalmaqdadır. İkincisi, "Hüdud əl-Aləm"də qeyd olunan qala ərazisindəki zindanların bir neçəsi bu gün də mövcuddur.

XVI əsrin yazılı mənbələrindən sayılan Fəzlullah ibn Xuncinin "Tarixi Aləm-Arayi Əmini" əsərində Şeyx Heydərin Şirvana hücumu zamanı Şirvanşah Fərrux-Yasarın Gülüstan qalasında mühasirədə oturduğunu və daha sonra imkan tapıb Sulutdakı qalaya çəkilərək, sığındığını qeyd edir: "...Əmir (Şirvanşah-M.N.) geri döndü və Sulut adlanan yüksək qalaya sığındı. Əmirin (Şirvanşahın-M.N.) bəxti gətirdi. Çox sayda tərəfdaşlarının tələfatı, onun xilas olmasına səbəb oldu. Belə ki, əgər şeyx (Şeyx Heydər-M.N) müvəqqəti mühasirəni buraxıb çəkilməsəydi (həmin adamlara qarşı-M.N.) əmir üçün qalanı tərk etmək çətin olardı. Bununla da şeyx üçün qalanı (Gülüstan qalasını-M.N.) tutmaq, bir dəstə qızılgül yığmaqdan asan olacaqdı" (22, səh.91).

Müəllif qalanın adını kəndin adıyla Sulut adlandırır. Fikrimizcə söhbət, Sulut kəndi ətrafındakı qalaların birindən gedir. Fit dağında və ətrafında başqa istehkamları nəzərdən keçirsək, şübhəsiz ki, ərazidə ən əlçatmaz və möhkəmləndirilmiş müdafiə tikilisinin, məhz Haram qalası olduğunu görərik. Hətta bu gün, müxtəlif avadanlıq və texniki vasitələrin olduğu bir zamanda qala ərazisinə yaxınlaşıb ora qalxmaq, hər kəsin işi deyil.

В произведении Фазлуллах ибн Хунджина «Тарихи Алам-Арайи Амини», относящегося к письменным источникам XVI века, отмечается, что во время нападения шейха Хайдара на Ширван, Ширваншах Фаррух Ясар находясь в крепости Гюлистан, попал в осаду, а затем при первой же возможности переместился в крепость расположенной в Сулуте. «Эмир (Ширваншах) повернул назад и укрылся в высокой крепости, называемой Сулут. По иронии судьбы, многочисленная гибель сторонников эмира стала его спасением, так как, если бы шейх не отлучился,(против сторонников Ширваншаха-М.Н.) эмиру трудно было бы оставить крепость, между тем как овладеть Гюлистаном шейху было бы легче, чем собрать букет роз» (22, стр.91).

Автор в названии крепости использует топоним деревни Сулут. По-видимому, речь идет об одном из укреплений, расположенных вокруг деревни Сулут. Просматривая все оборонительные сооружения в окрестности Сулута, без сомнения можно сказать, что на данной территории самой недоступной и укрепленной крепостью является непосредственно крепость Харамгала. И в наши дни, имея разные технические средства и оборудования, не каждому под силу добраться и подняться на территорию крепости.

Сведения об оборонительных сооружениях, расположенных на горе Фитдаг, можно найти в документах, письмах и рапортах, относящихся к периоду оккупации Ширванского ханства царскими войсками. Множество событий исторической значимости происходящие в округе горы Фитдаг, отражены в актах Кавказской Археологической Комиссии. Основываясь на информации, указанной в

Fit dağındakı qala haqqında məlumatlara Çarrus qoşunları tərəfindən Şirvan xanlığının işğalı dövrünə aid yazılı sənədlərdə, məktub və raportlarda rast gəlmək olur. Qafqaz Arxeoqrafik kommissiyasının aktlarında dərc olunmuş həmin sənədlərdə Fit dağı ətrafında baş verən bir çox hadisələr əksini tapmışdır. Bu sənədlərdə qeyd olunan məlumatlara əsasən, Şirvan xanı Mustafa xan 1806-cı ildən başlayaraq Fit dağı ərazisində movcud olan müdafiə istehkamlarını bərpa edir və yenilərini tikirdi. Məcburiyyət qarşısında qalan xan Fit dağının ətəyində hətta şəhər tikdirir və paytaxtı Şamaxıdan buraya köçürdür.

Qeyd edək ki, bu məlumatlardan belə bir sual yaranır. Həmin tikinti və bərpa işləri hansı ərazilərdə, Fitin hansı hissəsində aparılmışdır? Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, burada daha qədim istehkamlar mövcud idi, eyni zamanda Mustafa xan tərəfindən də yeniləri (məs., Fit şəhəri və s.) tikilmişdi.

Bu kimi suallar hələlik cavabsız qalsa da, hər

***Foto-40**. Qala ərazisinin cənub qayalıqları.*
***Фото-40**. Южные скалы на территории крепости.*

этих документах, начиная с 1806 года Ширванский правитель Мустафа хан начал восстанавливать существующие укрепление и возводить новые оборонительные сооружения на территории горы Фитдаг. Хан также был вынужден воздвигнуть у подножия горы Фитдаг целый город и перенести столицу ханства из Шамахы на эту территорию.

Следует отметить, что при рассмотрении этих данных возникает вопрос. Где именно, на какой части территории горы Фитдаг проводились эти строительные и восстановительные работы? Как было ранее отмечено, на этой территории были старые укрепления, а также, в это время по инициативе Мустафы хана сооружались новые. (напр. город Фит и т.д.)

Однако, несмотря на ряд неизученных вопросов, все же можно утверждать что, с точки зрения обороны, на данной территории крепость Харамгала была самой надежной. Без сомнения, Мустафа хан в самых трудных моментах мог бы укрыться и защититься на территории этой крепости. Этого потверждает, как в начале мы отметили, еще одно название крепости «Мустафа Хан галасы». Следует также отметить, что во время исследования территории крепости, здесь были обнаружены следы восстановительных работ, относящиеся к различным историческим периодам.

Итак, если сослаться на сведения о крепости, в произведении «Худуд ал-Алам», то можно предполагать, что в X веке крепость Харамгала уже существовала. Некоторые исследователи выдвигают гипотезы, что крепость была сооружена еще в период VI-VII веках. Общая территориальная связь с крепостью Гирдиман, а также схожие строитель-

***Foto-41**. Haram qalası ərazisindən Fit dağının görünüşü.*
***Фото-41**. Вид горы Фитдаг с территории крепости Харамгала.*

halda haqqında danışdığımız Haram qalasının yerləşdiyi ərazi müdafiə baxımdan daha etibarlı sayıla bilərdi. Şübhəsiz ki, Mustafa xan ağır və təhlükəli anlarda həmin qalaya sığınmış və müdafiə olunmuşdur. Bunu sübut edən fakt, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, qalanın,daha başqa bir adla,"Mustafa Xan qalası" adı ilə tanınmasıdır. Onu da qeyd edək ki, qala ərazisində araşdırma işləri aparan zaman, orada müxtəlif dövrlərə aid bərpa izləri müşahidə olunmuşdur.

Beləliklə, Haram qalası haqqında ilk yazılı məlumat kimi "Hüdud əl-Aləm"dəki qeydləri qəbul etsək, deməli, X əsrdə qala mövcud olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar qalanın VI-VII əsrlərdə tikildiyini mülahizə edirlər. Girdiman (Niyal qala)

ные и конструктивные особенности этих сооружений подводят к таким предположениям.

Еще в одном источнике уже арабского происхождения «Книга о дорогах и странах» Ибн-Хордадбеха можно встретить сведения о возведении 360 замков в Кавказских горах Сасанидским правителем Хосров Анушираваном (531-579 - Н.Валиханлы) в целях укрепления северных границ (11, стр.18). Если принять эти сведения во внимание, то можно предположить, что дата возведения крепости Харамгала относится к VI веку. Эти предположения можно будет подтвердить лишь в результате проведения более широкомасштабных исследований.

qalası ilə ərazi bağlılığı, tikinti və konstruksiya baxımdan bir sıra oxşar xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, həmin tarix şübhə doğurmur.

Yenə də, IX əsr ərəb mənbələrindən sayılan İbn-Xordadbehin "Yollar və məmləkətlər haqqında kitab" əsərində, Sasani hökmdarı Xosrov Ənuşirvanın (531-579 - N.Vəlixanlı) imperiyanın simal sərhədlərini möhkəmlətmək məqsədilə, Qafqaz dağlarında 360 qəsrin tikdirdiyi qeyd olunur (11,səh.18). Həmin məlumatı nəzərə alsaq, Haram qalasının təxminən həmin dövrdə - VI əsrdə inşa olunduğunu ehtimal etmək olar. Bu mülahizələrin aydınlaşdırılması yalnız geniş-miqyaslı tədqiqat işləri nəticəsində mümkündür.

Tarixi sənədlər sübut edir ki, Haram qalasını ən uzunömürlü qalalardan saymaq olar. Yazılı məlumatlara görə, qala və ətrafındakı ərazilər 1820-ci ilin sentyabr ayına qədər gərgin mübarizə meydanı olmuşdur. Lakin bu qeyri- bərabər mübarizədə Mustafa xan müqavimətin əhəmiyyətsiz və məğlubiyyətin labüd olduğunu başa düşərək, qalanı tərk edib, İrana mühacirət etməli oldu. Beləliklə, uzun əsrlər Sirvan hökmdarlarının etibarlı sığınacaq və müdafiə yeri olmuş Haram qalası tarixi əfsanəyə çevrildi.

Исторические документы подтверждают, что крепость Харамгала можно рассматривать как одну из «долгоживущих» крепостей. Согласно письменным источникам крепость и окрестности являлись ареной серьезных противостояний и борьбы вплоть до сентября 1820 года. Однако в этой неравной борьбе, понимая итог безсмысленного сопротивления и неизбежность поражения, Мустафа хан оставив крепость, вынужден был эмигрировать в Иран. Таким образом, являющаяся на протяжении веков надежным местом укрытия и защиты Ширванских правителей крепость Харамгала превратилась в историческую легенду.

MEMARLIQ - İNŞAAT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Haramqala hər tərəfdən sıldırım qayalıqlarla əhatələnmiş dağ yamacı üzərində yerləşir. Həmin qayalıqlar Haramçay yatağına enərək, oradan adaya bənzəyir. Aparılmış ilkin araşdırmalar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, qalaya iki tərəfdən qalxmaq mümkündür. Şərq tərəfdən, Haramçayın hövzəsindən qalxan birinci yol sərt bir cığırdan ibarətdir. Həmin cığır hər iki

АРХИТЕКТУРНО - СТРОИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Крепость Харамгала расположена на склоне горы окруженной со всех сторон обрывистыми скалами спускающимися к реке Харамчай. С русла реки эта территория похожа на островок. Согласно проведенным первичным исследованиям подняться к крепости возможно с двух сторон. Одна из дорог ведущая к крепости является крутая тропа, в восточной части поднимающаяся от бассейна реки Харамчай (План 5, Фото 42). Эта тропа, проходящая между массивными скалами, направлена вверх. Длина тропы составляет 120 м, степень уклона приблизительно 75 градусов, что делает трудным восхождение к крепости без специальной

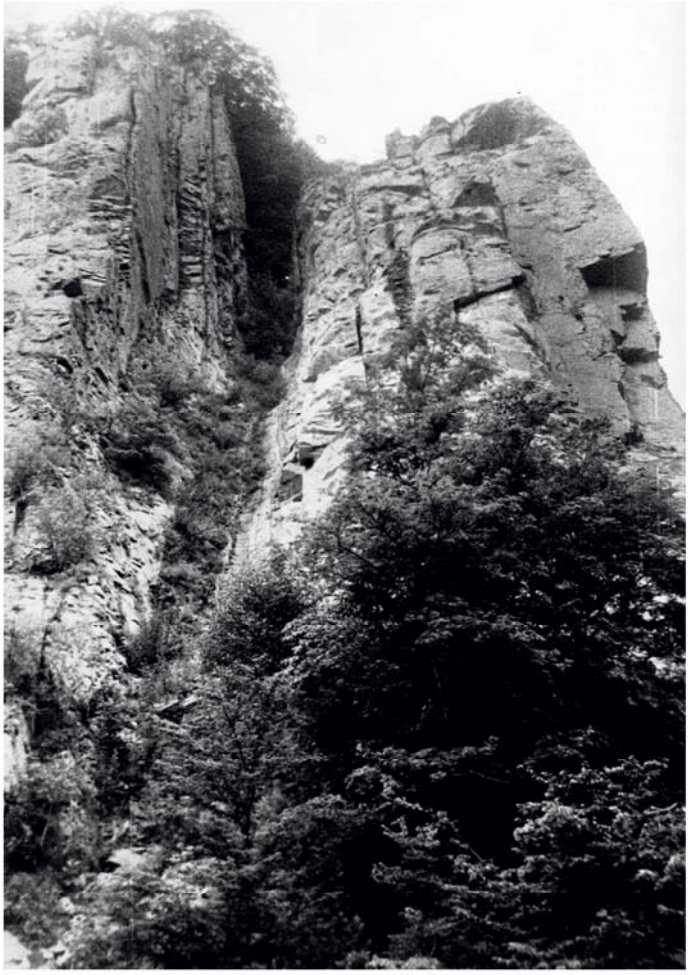

Foto-42. *Haram qalasına şərq tərəfdən qalxan cığır.(1990 год)*
Фото-42*. Восточная тропа восходящая к территории крепости Харамгала.*
Foto-43*. Haram qalasının ərazisinə «şərq» girişinin divar qalıqları. (1990- cı il)*
Фото-43*. Останки стены «восточного» входа на территории крепости Харамгала.*

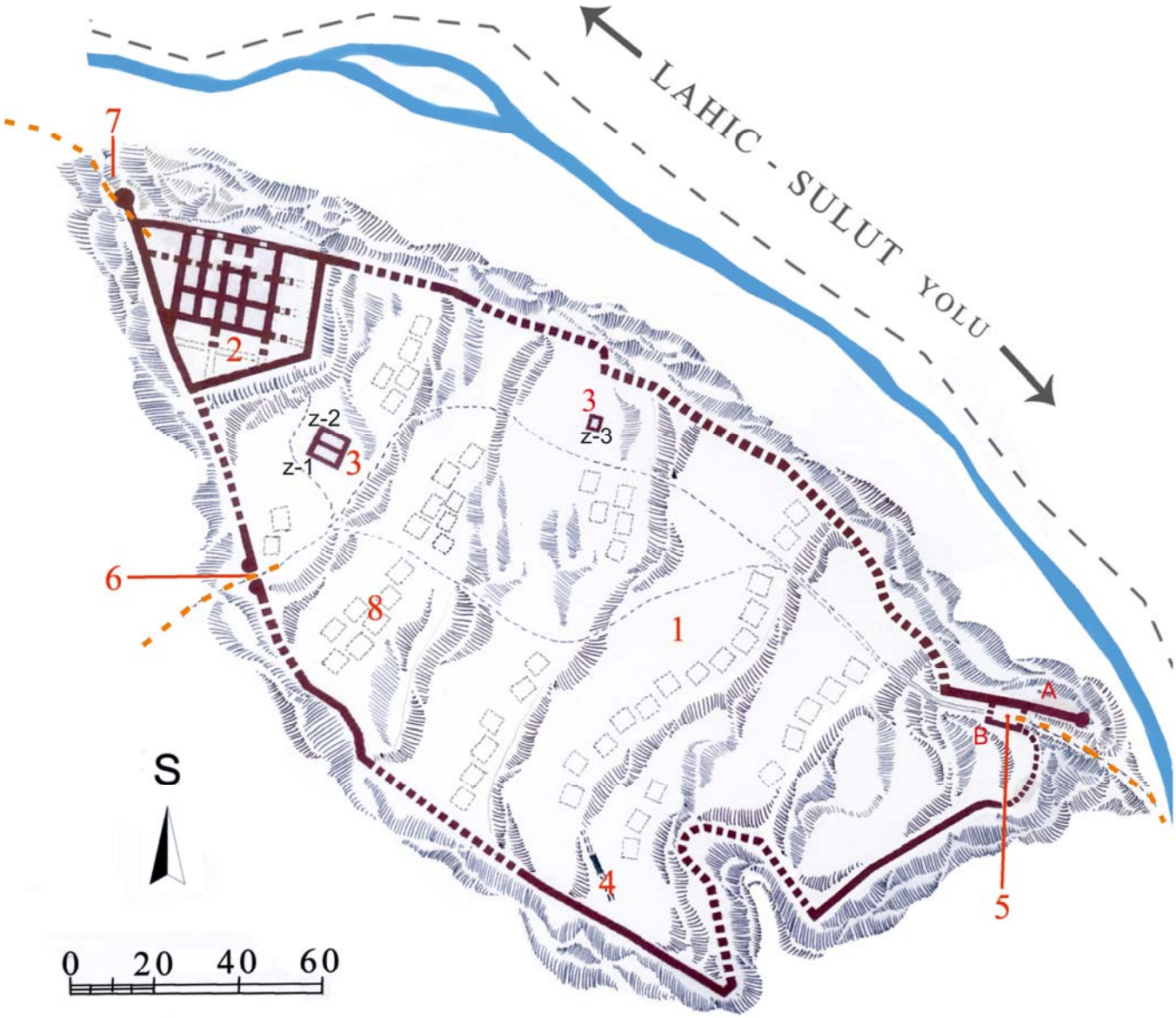

***Plan-5**. Haram qalasının planı.*
1-Qalanın ərazisi 4.3 ha, 2- içqala və saray, 3-yeraltı zindanlar (zindan-1 və 2, yarıuçuq zindan-3), 4-yeraltı gizli yolun fraqmenti, 5- «şərq» girişi, 6- «qərb» girişi, 7- içqaladan Niyal dağı tərəfə ehtiyat yol, 8- ərazinin pilləvari terrasları və müxtəlif tikili qalıqları.
***План-5.** План крепости Харамгала*
1-Территория крепости 4.3 га, 2-цитадель и дворец, 3-подземные темницы (темницы-1 и 2, полуразрушенная темница-3), 4-фрагмент подземной потайной дороги, 5- «восточный» вход, 6- «западный» вход, 7-запасная дорога из цитадели в сторону горы Ниял, 8-ступенчатые террасы территории и останки строений.

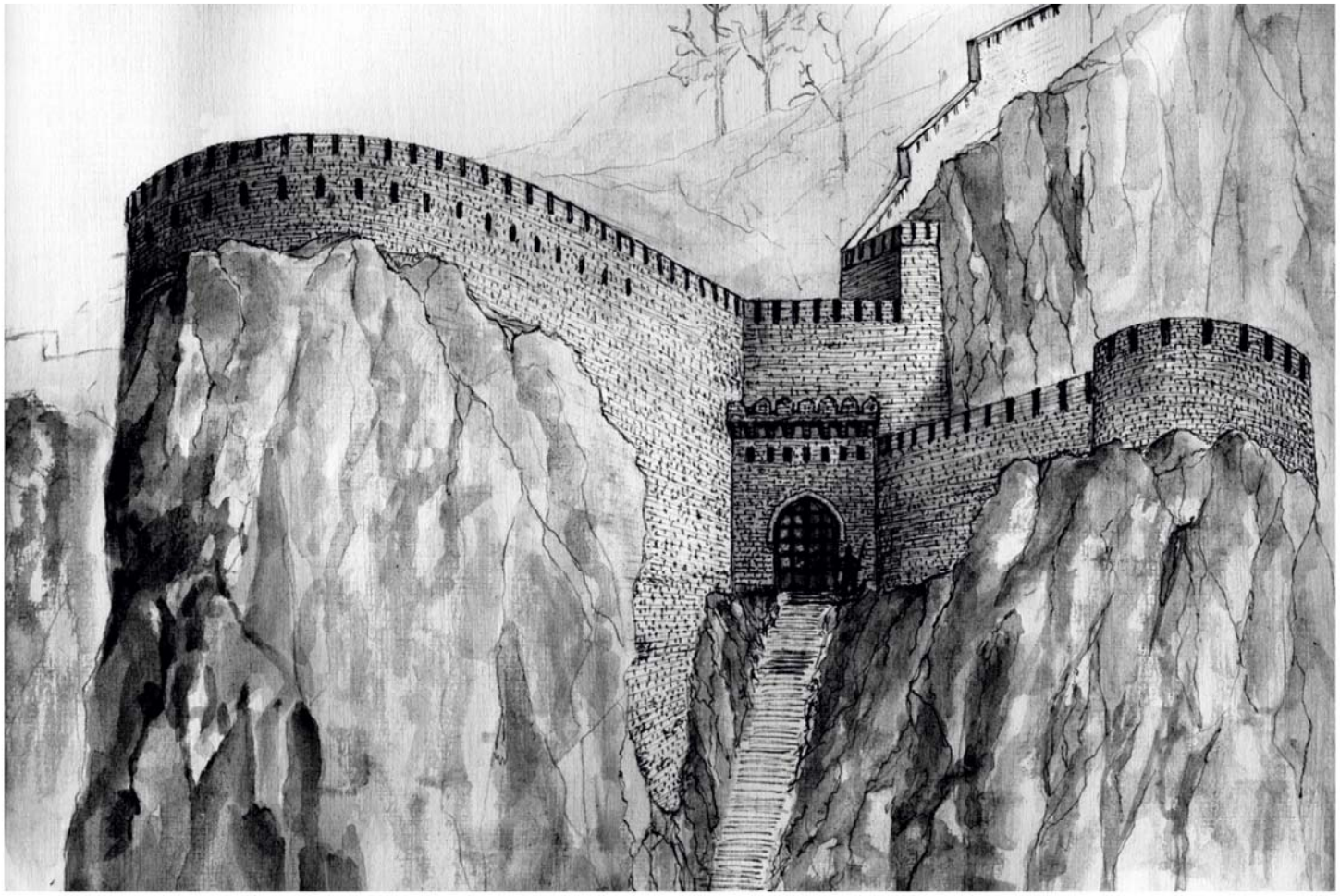

***Rəsm-6**. Haram qalasının «şərq» girişinin bərpa rəsmi. (M.Nurməmmədova görə)*
***Рисунок-6.** Рисунок реконструкции «восточного» входа крепости Харамгала. (По М.Нурмамедову)*

tərəfdən təbii iri qaya divarları arasında yuxarıya doğru istiqamətlənmişdir. Cığırın uzunluğu 120m, mailliyi təxminən 75 dərəcədir (Plan-5, Foto-42). Qeyd edək ki, xüsusi hazırlığı olmadan belə sərt cığırla qalaya qalxmaq çox çətindir. Cığırın yuxarı hissəsində pilləni xatırladan hörgü fraqmentləri güman etməyə əsas verir ki, nə vaxtsa burada pillələr olmuşdur. Sonralar, yəqin ki, sel suları nəticəsində tədricən məhv olmuşdur.

подготовки. Фрагменты кладки, напоминающие ступени в верхней части тропы дает нам основание предполагать, что для облегчения восхождения здесь когда-то были ступени. Однако в течение многих лет они могли быть постепенно вымыты селевыми потоками.

В верхней части скалы, где тропа завершается, обнаружены фрагменты мощных стен крепости. По планировочному решению этих

Foto-44. *Haram qalasının ərazisinə şərq girişinin divar qalıqları.*
Фото-44. *Останки стены «восточного» входа на территории крепости Харамгала.*

Foto-45. *Haram qalasının ərazisinə şərq girişinin divar qalıqları.*
Фото-45. *Останки стены восточного входа на территории крепости Харамгала.*

Foto-46. *Haram qalasının ərazisinə şərq girişinin divar qalıqları. Haram çayı hövzəzindən görünüş.*
Фото-46. *Останки стены «восточного» входа на территории крепости Харамгала. Вид с русла реки Харамчай.*

останков можно предполагать, что здесь находился вход (условно назавем «восточный») на территорию крепости. (Фото-44, Рисунок-6) Также, как в крепости Гирдиман, верхняя часть этого входа, видимо, была перекрыта на глубине 7 м и это закрытое пространство выполняло функцию «контрольно-пропускного пункта» крепости. На такое предположение подводит нас обнаруженные горизонтальные выемки в верхней части стены. По нашему мнению эти выемки-следы деревянной конструкции перекрытия, когда-то закрывающего прохода .

При ширине входа 3 м, правая стена (А) перпендикулярно воротам поднимается в западном направлении к вершине горы (Фото-45, 46). Эта же стена, выступающая вперед по отношению к воротам крепости, соединяется со скалой, зависающей над руслом реки Харамчай, выполняющей функцию естественной башни. С этой скалы можно контролировать поднимающуюся к крепости тропу и бассейн реки.

Левая стена (В) подверглась сильному разрушению. По этой причине можно только предположить, что эта стена параллельно правой стене, примыкая к расположенной в левой стороне входа живописной скале, завершая его форму, когда-то образовал полукруглую башню.

Территория крепости со всех сторон окружена обрывистыми скалами, что делает невозможным восхождение туда без специальных приспособлений. На этих скалах в отдельных местах были обнаружены фрагменты стен крепости. Однако, утверждать, что территория крепости была окружена сплошной стеной или нет пока невозможно, без

***Foto-47**. Qalanın şərq tərəfdən müdafiə divarları.*
***Фото-47**. Восточные оборонительные стены крепости.*

Qayanın yuxarı hissəsində, cığırın sonunda qalanın möhkəm divar fraqmentləri aşkarlanmışdır. Planlaşma həllinə əsasən, ehtimal edirik ki, burada qala ərazisinə giriş (şərti olaraq, "şərq" girişi adlandırırıq) mövcud olmuşdur (Foto-44, Rəsm-6).Girdiman qalasında olduğu kimi, bu giriş də üstübağlı, 7 m dərinliyində qapalı dəhlizdən ibarət olmuşdur və bu qapalı məkan "nəzarət-buraxılış məntəqəsi" funksiyası daşımışdır. Divarların yuxarı hissəsində üfüqi xətt üzrə yerləşmiş oyuqlar bunu söyləməyə əsas verir və

проведения раскопок.

Несмотря на разрушения в некоторых фрагментах частично можно определить геометрическую и конструктивную характеристику стены. В таких местах толщина стены варьируется между 1,5 и 2м, а высота в полуразрушенном состоянии доходит до 3-х метров. А во многих местах, из-за полного разрушения даже направления стен невозможно определить (Фото-47).

При исследовании территории, было

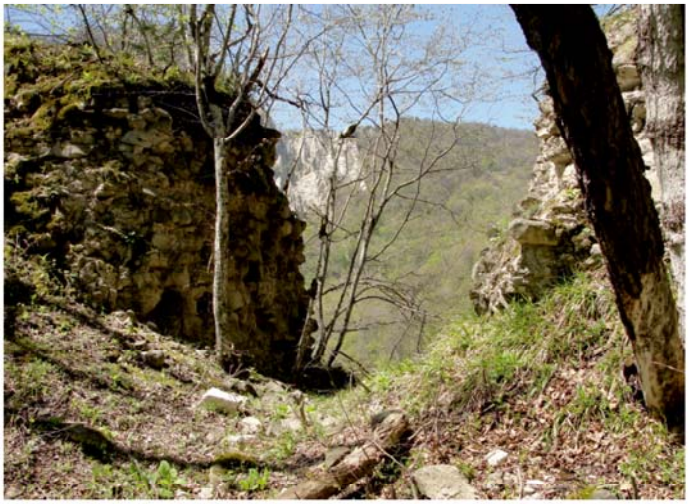

***Foto-48**. Haram qalasının «qərb» girişinin divar qalıqları.*
***Фото-48**. Останки стены «западного» входа на территории крепости Харамгала.*

***Foto-49**. Haram qalasının ərazisində tikililərin divar qalıqları.*
***Фото-49**. Останки стены строений на территории крепости Харамгала.*

fikrimizcə, həmin oyuqlar nə vaxtsa mövcud olmuş ağac tirli örtüyün izləridir.

Girişin eni 3m olmaqla, sağ divar qala qapısına perpendikulyar olaraq, qərbə tərəf, dağın zirvəsinə doğru istiqamətlənmişdir (Foto-43, 45). Həmin divar eyni zamanda, qala qapısına nəzərən önə çıxaraq, qarşıdakı Haramçay yatağının üzərində, təbii qüllə kimi qərar tutmuş qayalıqla birləşir. Bu qayanın üstündən, əraziyə qalxan cığırı və çayın yatağını tam nəzarət altında saxlamaq olardı.

Sol divar (B) güclü dağıntıya məruz qalmışdır. Bu səbəbdən yalnız ehtimal etmək olar ki, (B) divarı sağ divara paralel, şərq tərəfdə yerləşmiş mənzərəli qayalığa bitişərək və onun formasını tamamlayaraq, nə zamansa, yarıdairəvi bürc əmələ gətirmişdir (Rəsm-6).

Qala ərazisi hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatələndiyindən, ora xüsusi vasitələr olmadan qalxmaq çox çətindir. Həmin qayaların üzərində ayrı-ayrı yerlərdə qala divarlarının qalıqları

обнаружено наличие второго входа (условно «западный») в крепость (План-5, Фото-48). К этому входу можно подняться относительно удобным способом от ущелья, расположенного у подножия горы, со сказочно красивым скульптурно-скалистым склоном.

При разрушенном состоянии, ширина этого входа составляет 3 м. С обеих сторон вход укреплен башнями диаметром в 2 м. Верхняя часть входа подвергнута разрушению, однако можно предположить, что эта часть была перекрыта арочной конструкцией.

На самой верхней точке территории крепости Харамгала, по обрывистой скале, направленной к северо-западу, в сторону горы Ниял, возможно проходила еще одна тропа. В отличие от других она соединяла цитадель крепости с хребтом, тянущимся к вершине горы. Можно предположить, что эта была запасная дорога и использовалась при чрезвычайных обстоятельствах. Здесь также обнаружены

aşkarlanmışdır. Lakin bu divarların davamlı olub-olmadığını və bütün ərazini əhatə etməsini qazıntı aparmadan söyləmək, hələlik qeyri mümkündür.

Dağıntıya baxmayaraq, bəzi divar fraqmentlərinin həndəsi və konstruktiv xüsusiyyətlərini qismən təyin etmək olur. Bu hissələrdə divarların qalınlığı 1.5-2 m, hündürlüyü isə dağılmış vəziyyətdə 3m-ə qədər dəyişir. Bəzi yerlərdə isə yerüstü hissə tam dağıldığından bünövrənin istiqamətini belə təyin etmək olmur (Foto-47).

Qala ərazisi tədqiq olunarkən, orada başqa bir girişin (şərti olaraq, "qərb" girişi) də olduğu müəyyənləşdirilmişdir (Plan-5, Foto-48). Qalanın həmin girişinə aşağıdakı dərədən, nisbətən rahat cığırla qalxmaq olur. Qeyd edək ki, bu istiqamətdən qarşıdakı dağın heykələbənzər qayalıqlarına əsrarəngiz mənzərə açılır.

Bu girişin eni dağılmış vəziyyətdə 3m olmaqla,

***Foto-50**. Haram qalası ərazisindəki divarların hörgü fraqmeni. (1990-cı il)*
***Фото-50.** Фрагмент кладки стены на территории крепости Харамгала. (1990 год)*

останки башни, откуда можно было контролировать эту тропу и окрестности (Фото-63).

В конструкциях стен крепости за исключением вышеупомянутых фрагментов такие элементы как башни не встречались. Можно предположить, что мастера, возводившие стены крепости, учитывая особенности естественного рельефа местности, не сочли необходимым сооружать дополнительные башни. Только часть стены, расположенная с левой стороны у «восточного» входа, соответствуя форме скалы, на которой она находится, на плане напоминает башни. Скорее всего, выбор такой формы построения исходил из рельефа местности, а также необходимости осуществления надзора над входом в крепость и русло реки (Рисунок 6).

В качестве кладочного материала при строительстве стен крепости и других строений использовались камни местных горных пород. Камни, использованные при возведении крепостных стен, были грубо обработаны, в некоторых местах вовсе не подвергались обработке и в естественной форме использовались в кладке. В свою очередь, в стенах внутрикрепостных строений были использованы камни, обработанные с особой аккуратностью (Фото-50,51). Примерные размеры камней достигает 20х36, 20х30 см и т.д. В качестве кладочного раствора были использованы такие материалы как гяжь и известь. Можно предположить, что такое разнообразие обусловлено впоследствии проведенными в крепости восстановительными работами, в разные времена. В составе кладочного материала обнаружены также кусочки угля аналогично материалу, обнаруженному в крепости Гирдимангала.

iki tərəfdən diametri 2 m olan yarımbürclərlə möhkəmləndirilmişdir. Girişin üst hissəsi dağılmış, lakin ehtimal etmək olar ki, tağbənd konstruksiyalı olmuşdur.

Haram qalası ərazisinin ən yüksək hissəsində, içqala ərazisindən, şimal-qərb tərəfə - Niyal dağı istiqamətinə yönəlmiş, başqa bir cığırın olduğu ehtimal olunur. Başqa yollardan fərqli olaraq, sıldırım qayalığın üstü ilə dağ zirvəsinə doğru aparan bu cığır, iç qala ərazisindən çıxmaq üçün yəqin ki, ehtiyat yol olmuş və fövqəladə vəziyyətlərdə istifadə olunmuşdur. Həmin yerdə, cığırı və ətraf ərazini nəzarət altında saxlamaq üçün, bürc qalıqları da aşkarlanmışdır (Foto-63).

Divar konstruksiyalarında yuxarıda qeyd etdiyimiz fraqmentlər istisna olmaqla, başqa bürc elementlərinə rast gəlinməmişdir. Ola bilsin ki, qalanı tikən ustalar ərazinin təbii relyefinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, əlavə bürclərin qurulmasına ehtiyac duymamışlar. Yalnız əsas girişdən sol istiqamətdəki divar fraqmenti, üstündə yerləşdiyi qayanın quruluşuna uyğun ola-

***Foto-51**. Haram qalası ərazisindəki divarların hörgü fraqmeni.*
***Фото-51.** Фрагмент кладки стены на территории крепости Харамгала.*

При проведении осмотра территории крепости Харамгала были обнаружены множество останков строений и развалин в форме груды камней. Скорее всего, это развалины домов, хозяйственных объектов, кладовых и т.д. В соответствии с рельефом строения расположены террасами в форме амфитеатра. Густой лес, покрывающий территорию и толстый слой почвы, образовавшейся в течение многих столетий из растительных остатков, не позволяет определить форму и функциональное назначение многих строений без проведения раскопок.

На территории Харамгала в относительно неразрушенном состоянии сохранились сооружения, вызывающие особый интерес. Расположение и строительное решение позволяют нам предположить, что эти сооружения являются темницами, о которых упоминал «Худуд ал-алам». Состоящее из двух комнат размерами 4х7,2 м, это сооружение полуподземное и сверху накрыто двухметровыми слоями грунта (План-6). Из-за расположения на крутом склоне, можно заметить лишь выглядывающую из земли восточную стену. Во время осмотра на этой стене замечены три небольших проема. Один из них размером 70х50 см видимо, был предусмотрен в момент строительства. А другие проемы наблюдаемых на этой стене, скорее всего позднее образовались в результате «вандального действия людей». Освещались ли эти помещения через окна или нет, трудно установить. Возможно, как наказание для заключенных, чтобы лишить их света, строительство окон вообще не было предусмотрено и выше упомянутого проема использовали как вход в темницу (Фото-54,55).

Конструкции перекрытия темниц сводча-

***Foto-52**. Haram qalası ərazisində yeraltı zindanın (Zindan-2) yarıuçuq qalığı. (Aprel, 2013-cı il)*
***Фото-52**. Останки полуразрушенной темницы (Темница-2) на территории крепости Харамгала. (Апрель, 2013 год)*

***Foto-53**. Haram qalası ərazisində salamat qalmış yeraltı zindanın (Zindan-1) daxilində keçirdiyimiz dəqiqələr.(1990-cı il)*
***Фото-53**. Минуты, проведенные внутри сохранившейся подземной темницы (Темница-1) на территории крепости Харамгала. (1990 год)*

***Foto-54**. Haram qalası ərazisində yeraltı zindanın (Zindan-2) şimal divarının görünüşü. Divarda görünən üst oyuq nəfəsliyi xatırladır. Altdakı oyuqlar isə yəqin ki, sonralar insanların müdaxiləsi nəticəsində açılmışdır. (1990-cı il)*
***Фото-54**. Вид северной стены подземной темницы. (Темница-2) Верхний проем на стене напоминает форточку. Нижние отверстия, вероятно, образовались позднее, в результате человеческого вмешательства. (1990 год)*

***Foto-55**. Haram qalası ərazisində salamat qalmış yeraltı zindanın (Zindan-1) bayırdan görünüşü.*
***Фото-55**. Вид сохранившейся подземной темницы снаружи (Темница-1) на территории крепости Харамгала.*

raq, planda bürcü xatırladan təqribən yarımdairəvi formada tikilmişdir. Yəqin ki, bu quruluş relyefə uyğunluq baxımdan və həmçinin girişə nəzarət etmək tələbindən irəli gəlmişdir (Rəsm-6).

Qala divarlarının və ərazidə rast gəlinən tikililərin inşasında hörgü materialı kimi yerli qaya daşlarından istifadə edilmişdir. Qala divarlarında istifadə olunmuş daşlar kobud yonulmuş, bəzi fraqmentlərdə isə yonulmamış, təbii formasında hörgüyə qoyulmuşdur. Qala daxilindəki tikililərin divar hörgülərində isə yüksək səliqə ilə yonulmuş daşlardan istifadə olunmuşdur (Foto-50, 51). Bəzi fraqmentlərdə daşların ölçüləri 20x36, 20x30 sm qeydə alınmışdır. Hörgü məhlulu kimi, həm gəcdən, həm də əhəngdən istifadə olun-

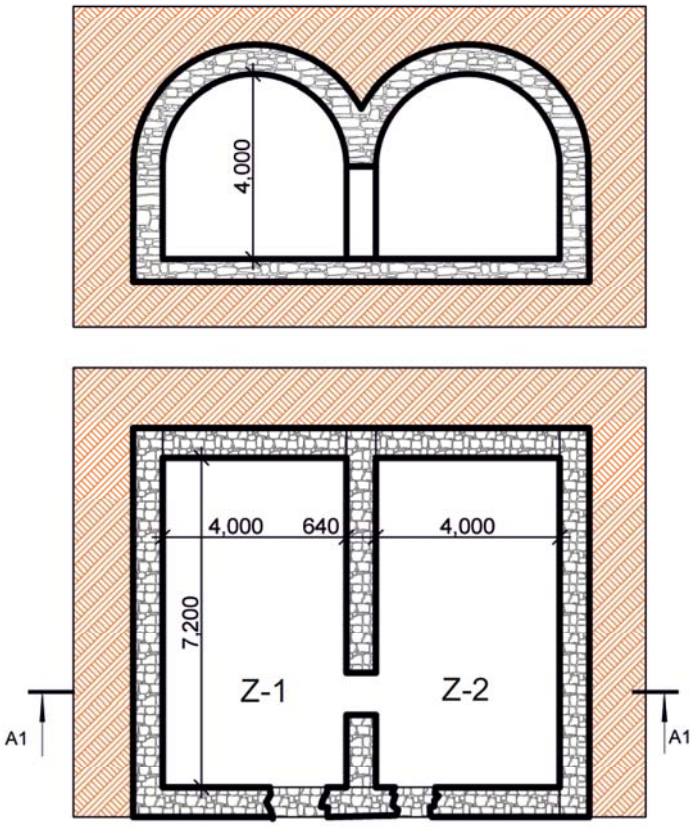

тые. Каменная кладка выполнена качественно, из обработанных камней. Из-за покрытия двухметровым слоем почвы, если не обратить внимание на фрагменты восточной стены, то достаточно сложно определить местонахождение темниц. К сожалению, следует также отметить, что во время нашего последнего визита к крепости Харамгала в апреле 2013 года свод западной комнаты (Z-2) темницы уже был развален (План-6, Фото-52).

К востоку от темниц было обнаружено другое схожее строение с размером 4x3 м. Сводчатое перекрытие было разрушено. Учитывая конструктивное и планировочное решение, а также отсутствие окон, то можно также предположить, что и это сооружение также являлось темницей (Фото-56, Рисунок-7).

Здесь следует еще раз вспомнить сведение отмеченное в произведении X века «Худуд ал-Алам»: «...возле нее (т.е. Ниялгала - М.Н.) есть еще одна весьма надежная крепость на расстоянии одного фарсанга (6-7 км), там находится тюрьма властителя (т.е. ширваншаха - С. Ашурбейли)» (14,стр.95, 24,стр.145). По нашим предположениям, автор имел в виду именно эту крепость.

При осмотре территории Харамгала также была обнаружена цитадель аналогично крепостям Джаваншир галасы, Гюлистан галасы, Кале-и-Бугурт и т.д. Цитадель расположена на самой верхней части территории и доминирует над всей окружающей местностью (План-5,Фото-63).

Plan-6. *Zindanların planı və kəsimi Zindan-1 və Zindan-2*
План-6. *План и разрез темницы Темница-1 и Темница-2*

Foto-56. *Qala ərazisindəki zindan qalıqları. (Zindan-3)*
Фото-56. *Останки темницы на территории крепости. (Темница-3)*

***Rəsm-7**. Qala ərazisində yarıdağılmış zindan. (Zindan-3)*
***Рисунок-7**. Останки полуразрушенной темницы на территории крепости. (Темница-3)*

muşdur. Ola bilsin belə müxtəliflik sonralar, müxtəlif vaxtlarda qalada aparılmış bərpa və yenidənqurma işləri ilə bağlı olmuşdur. Hörgü məhlulunun tərkibində Girdiman qalasında olduğu kimi kömür qırıntıları aşkarlanmışdır.

Haram qalası ərazisinə baxış keçirərkən, ərazidə çoxlu sayda tikili qalıqlarına, daş yığımı formasında xarabalıqlara rast gəlinmişdir. Bunlar yəqin ki, evlərin, təsərrüfat binalarının, anbar-

***Foto-57**. Haram qalası ərazisində aşkarlanmış içqalanın divar fraqmenti*
***Фото-57**. Фрагмент стены обнаруженной цитадели на территории крепости Харамгала.*

На территории цитадели находятся останки «Дворца» (Фото-58,62; План-7). Обнаруженные развалины строения имеют многокомнатную планировку. Пока удалось провести обмерные работы лишь по останкам семи комнат этого строения. По причине серьезных разрушений и процесса выветривания стены, определить другие части и комнаты строения без проведения раскопок невозможно. Учитывая планировочную структуру вероятно, что количество комнат было больше. Конструкции перекрытия полностью разрушены. Однако не оставляет сомнения тот факт, что перекрытия сооружений были воздвигнуты из сводчатых конструкций и куполов, являющихся характерными для Ширванской архитектуры. Стены построены из аккуратно обработанных камней, а в качестве раствора был использован гяжь. Останки кладки свидетельствуют о мастерстве строителей и особой значимости этого здания (Фото-62).

Между комнатами можно заметить полуразрушившиеся проемы дверей, а на наружных стенах проемы окон. Из сохранившегося арочного окна одной из комнат, расположенной над пропастью, открывается потрясающий вид на окружающие горы и страшное, глубокое ущелье Харамчай. Все это свидетельствует о том, что строители сооружения при его возведении учитывали как оборонительные требования, а также не были лишены чувства красоты и романтики (Фото 60).

Еще одной из интересных находок, обнаруженных во время исследования территории,

***Plan-7**. Haram qalasının içqala hissəsində aşkarlanmış "saray" qalıqlarının planı.*
1-Mövcud divarların qalıqları, 2-Ehtimal edilən divarların izləri, 3-Salamat qalmış tağvari pəncərə (Foto-60).

***План-7**. План останков «дворца», обнаруженного в цитадели крепости Харамгала.*
1-Останки существующих стен, 2-Следы предпологаемых стен, 3-Сохранившееся арочное окно (Фото-60).

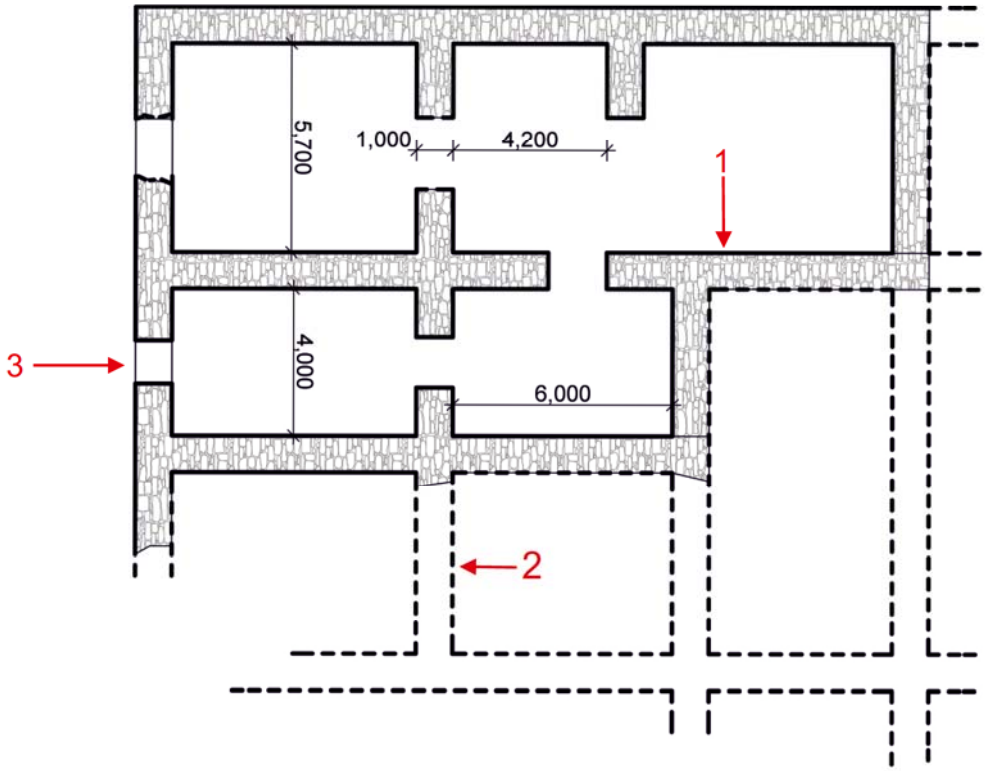

***Foto-58**. Haram qalasının içqala hissəsində aşkarlanmış "saray"ın xarabalıqları.*
***Фото-58**. Развалины «дворца», обнаруженного на территории цитадели крепости Харамгала.*

***Foto-59**. Haram qalasının içqala hissəsində aşkarlanmış "saray"ın divar fraqmentləri.*
***Фото-59**. Фрагменты стены «дворца», обнаруженного на территории цитадели, крепости Харамгала.*

***Foto-60**. Haram qalasında aşkarlanmış "saray"ın otaqlarından birinin tağvarı pəncərəsi. Bu pəncərədən Haram çay dərəsinə və Buzbulaq yaylağı tərəfə müdhiş bir mənzərə açılır.*
***Фото-60**. Арочное окно одной из комнат «дворца», обнаруженного на территории крепости Харамгала. Из этого окна открывается восхитительная панорама на ущелье реки Харамчай и пастбище «Бузбулаг».*

***Foto-61**. Haram qalası ərazisində aşkarlanmış yeraltı "gizli yol"un fraqmenti.*
***Фото-61**. Фрагмент подземного «Потайного тоннеля», обнаруженного на территории крепости Харам.*

ların və s. qalıqlarıdır. Ərazi sıx meşə ilə örtüldüyündən, eyni zamanda yerin səthində yüzillər ərzində qalın bitki qalıqları təbəqəsi yarandığından, əksər tikililərin forma və funksiyasını qazıntılar aparmadan təyin etmək mümkün deyil.

Qala ərazisində nisbətən salamat qalmış maraqlı bir tikili aşkarlanmışdır. Fikrimizcə, yerləşdiyi məkan və inşaat həllinə görə bu tikili "Hüdud əl-Aləm"də qeyd olunan zindanlardır. Hər birinin ölçüsü 4 x 7.2 m olan, 2 otaqdan ibarət həmin tikili, yeraltı yarıqazma formasındadır və iki metr qalınlığında torpaq təbəqəsi ilə örtülmüşdür (Plan-6). Sərt maili relyefdə yerləşdiyindən, yalnız şərq divarını yamacın aşağı tərəfindən görmək olur. Tədqiq olunan zaman həmin divarda üç oyuq aşkarlanmışdır. 70x50 sm ölçüsündə olan oyuq, yəqin ki, inşaat zamanı nəzərdə tutulmuşdur. Divardakı başqa oyuqlar isə sonralar yaranmış və daha çox, "insanların vandal fəaliyyəti"nin nəticəsi təəssüratı yaradır (Foto-54,55). Əvvəldə qeyd etdiyimiz oyuqdan işıqlandırma məqsədilə istifadə olunmasını söyləmək mübahisəli görünür. Bəlkə də məhbusları işığa həsrət qoymaq kimi daha sərt cəza tətbiq etmək məqsədi ilə zindanlarda pəncərələr nəzərdə tutulmamış və həmin oyuqdan qapı kimi istifadə edilmişdir.

Zindanların tavanı tağbənd konstruksiyalı olub, hörgü yonulmuş daşlardan keyfiyyətlə yerinə yetirilmişdir. İkimetrlik torpaq təbəqəsi altında qalan zindanların, şərq tərəfdən yerdən boylanan divarlarını görmədən, yerini təyin etmək olduqca çətindir. Təəssüflə qeyd etmək istərdik ki, 2013-cü ilin aprel ayında Haram qalasına son səfərimiz zamanı, zindanın qərb otağında (Z-2)

является подземный потайной тоннель. На юго-восточной стороне крепости, в нижней части склона в результате схода оползня был открыт четырехметровый участок подземного тоннеля (План-5, Фото61). Стены этого подземного строения были построены из камней скалистых пород, а поверхность была перекрыта большими плоскими каменными плитами. Шириной в 0,8 м и высотой в 1 м, эта подземная дорога вела к расположенному на

***Foto-62**. Haram qalasının içqala hissəsində aşkarlanmış "saray"ın xarabalıqları.*
***Фото-62**. Развалины «дворца», обнаруженного на территории цитадели крепости Харамгала.*

tağbənd örtüyünün dağıldlğının şahidi olduq (Foto-52).

Həmin tikililərdən şərq istiqamətində, 4x3 m ölçüsündə, başqa oxşar bir tikili qalığı da aşkarlanmışdır. Onun tağbənd örtüyü dağılmışdır. Planın sadəliyi, pəncərələrin olmaması və konstruktiv xüsusiyyətlərinə görə həmin tikilinin də zindan olması şübhə doğurmur (Foto-56, Rəsm-7).

Burada bir daha X əsrdə yazılmış "Hüdud əl-Aləm"dəki qeydləri xatırlatmaq istərdik: "...ondan (Niyal qalasından - M.N.) bir fərsəng aralı (6-7 km) başqa, güclü bir qala vardır ki, burada hökmdarın (şirvanşahın-S.Aşurbəyli) zindanı yerləşir" (14,səh.95, 24,səh.145). Fikrimizcə, müəllif bu qalanı nəzərdə tutur.

Əraziyə baxış zamanı, bir sıra başqa qalalarda olduğu kimi, (məs. Gülüstan, Cavanşir, Qaleyi-Buğurd və s. qalalarında) Haram qalasında da içqala aşkarlanmışdır. İçqala, ərazinin ən yüksək hissəsində yerləşir və mühüm mövqe tutur (Plan-5, Foto-63).

İçqala daxilində "saray"ın qalıqları yerləşir (Foto-58,62; Plan-7). Aşkarlanmış qalıqlara əsasən, tikili çoxotaqlı plana malikdir və hələlik, yeddi otaqda ölçü işləri aparmaq mümkün olmuşdur. Güclü dağıntı və aşınma səbəbindən, qazıntı aparmadan, kompleksin başqa hissə və otaqlarını təyin etmək qeyri mümkündür. Plan quruluşuna əsaslanaraq otaqların sayının daha çox olması ehtimal olunur. Örtük konstruksiyaları tam dağılmışdır. Lakin örtüyün, Şirvan memarlığı üçün səciyyəvi olan tağlarla və günbəzlərlə qurulması şübhə doğurmur. Divarlar səliqə ilə yonulmuş qaya daşlarından tikilmiş və hörgü məhlulu kimi gəcdən istifadə olunmuşdur. Hörgü qalıqları, inşaatçıların yüksək peşəkarlığından və bu binanın mühüm statusundan xəbər verir (Foto-62).

востоке обрыву. Скорее всего, чтобы тайно выбраться с территории крепости, использовалось ущелье, в которое спускались с помощью подвесной лестницы. Предполагается, что в верхней части, тоннель был связан с «дворцом», находящимся на территории цитадели. Спустившись в подземный тоннель (потайной ход) с желанием продвигаться для изучения направления этого таинственного хода, пройдя лежа 2-3 м, прекратили эту затею, из-за отсутствия специальных приспособлений и обрушившейся конструкции. Являющиеся «атрибутом» древних крепостей такого рода потайные ходы скорее всего, использовались жителями крепости в качестве запасного выхода за территорию в самых трудных моментах, как последний вариант спасения.

На территории крепости не обнаружены источники воды за исключением родника, находящегося посередине тропы, ниже от «восточного» входа. Также вероятнее всего использовались воды Харамчая и источника, протекающего по ущелью расположенному на южной стороне .

Подводя итог по крепости Харамгала, учитывая архитектурно-планировочную структуру и месторасположение, его можно отнести к группе горных крепостей, одной из четырех групп оборонительных систем, существующих на территории Республики. Посещая территорию крепости складывается впечатление, что Харамгала представляет собой лишь изолированную горную крепость. Однако, изучив местоположение Харамгала и ряда других оборонительных сооружений расположенных в северо-восточной части страны - крепость Гирдиман, Фитгаласы, Джаваншир

***Foto-63**. Haram qalasının ən yüksək hissəsində divar qalıqları. İçqaladan Həmin divarın üstü ilə Niyal dağı istiqamətində başqa bir ehtiyat yolun olması ehtimal edilir.*
***Фото-63**. Останки стены на самой верхней части крепости Харамгала. Предположительно существовала еще одна запасная дорога по верху этой стены, с территории цитадели в сторону горы Ниял.*

Otaqlar arasında yarıuçuq qapı yerləri və xarici divarlarda pəncərə oyuqları müşahidə olunur. Sıldırım qayalıq üstündə yerləşmiş otaqlardan birinin tağvari pəncərəsindən ətraf dağlara və vahiməli yüksəklikdən görünən Haram çayına müdhiş bir mənzərə açılır. Görünür, binanın qədim inşaatçıları müdafiə tələblərinə önəmli yer verməklə yanaşı, gözəllik və romantik duyğulardan da məhrum olmamışlar (Foto-60).

Qala ərazisini tədqiq edərkən rast gəlinmiş maraqlı tikililərdən biri də yeraltı gizli yoldur. Qalanın cənub-şərq tərəfində, yamacın aşağı hissəsində, torpaq sürüşməsi nəticəsində açılmış gizli yeraltı yolun 4m-lik hissəsi aşkarlanmışdır (Plan-5, Foto-61). Eni 0.8 m, hündürlüyü 1.0 m olan bu tikilinin divarları yerli qaya daşlarından tikilmiş, üstü iri sal daslarla örtülmüşdür. Bu yeraltı yol şərq tərəfdəki uçuruma tərəf istiqamətlənmişdir. Yəqin ki, qala ərazisini gizli surətdə tərk etmək üçün həmin yolla uçuruma çıxaraq oradan Haramçay dərəsinə asma nərdivanla enirmişlər. Yuxarı tərəfdən isə içqala ərazisində yerləşən "saray" ilə əlaqələndiyi güman edilir. İstiqaməti müəyyənləşdirmək məqsədi ilə, gizli yeraltı yolun içərisinə daxil olub, 2-3 m uzanmış vəziyyətdə irəliləsək də, xüsusi avadanlıq olmadığından və daxili konstruksiyalarda baş vermiş dağıntılar səbəbindən bu niyyətimizdən əl çəkdik. Yəqin ki, bir çox qədim qalaların "atributu" sayılan bu gizli yol ən çətin anlarda, sakinlərin qalanı tərk etməsi üçün sonuncu çıxış yolu olmuşdur.

Qala ərazisində su mənbələri aşkarlanmamışdır. Yalnız "şərq" girişindən bir qədər aşağı, cığırın ortasında yerdən qaynayan çeşmə müəyyənləşdirilmişdir. Sakinlərin suya tələbatını yəqin ki, Haram cayı və cənub tərəfdəki dərədən axan çeşmə suyu təmin edirmiş.

Foto-64. *Haram qalasının şərq divarlarının fraqmenti.*
Фото-64. *Фрагмент восточной стены крепости Харамгала.*

галасы, крепость Кале-и-Бугурт, Гюлистан галасы, крепость Чирахгала, Бешбармагские и Гильгильчайские заградительные стены и т.д. предполагаем, что они были связаны между собой и являлись частью единой оборонительной системы, построенной для защиты от набегов северных народов и племен. Ведь неслучайно, что древние горные дороги между крепостями Харамгала, Фитгаласы, Гирдиман, Кале-и-Бугурт и сегодня существуют.

Yekun olaraq, Haram qalasının memarlıq-planlaşma quruluşunu, əlçatmaz dağlıq ərazidə yerləşməsini nəzərə alaraq, onu Respublika ərazisində mövcud müdafiə sistemlərinin dörd qrupundan biri sayılan dağ qalaları qrupuna aid edə bilərik. Haram qalası ilk baxışdan təcrid olunmuş dağ qalası təsəvvürü yaradır. Lakin həmin qala daxil olmaqla, Azərbaycanın simal-şərq ərazilərində yerləşən bir sıra müdafiə tikilileri, xüsusilə Girdiman qalası, Cavanşir qalası, Qaleyi-Buğurd, Gülüstan qalası, Çıraq qala, Beşbarmaq və Gilgilçay sədləri və s. hələ erkən orta əsrlərdə şimal xalqların, tayfaların hücumlarından qorunmaq uçun tikilmiş, bir-biri ilə əlaqəli, vahid müdafiə sistemi olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Haram qalası ilə Fit, Girdiman və Qaleyi-Buğurd qalaları arasındakı dağ yolları bu gün də qalmaqdadır.

Haram qalasının memarlıq-tarixi baxımdan dəyərini qaldıran mühüm bir cəhət də, onun Şirvan ərazisində, Fit dağı ətrafındakı başqa müdafiə tikililəri ilə birgə, XIX əsrdə Çar qoşunlarına qarşı ən son mübarizə meydanı olmasıdır.

Beləliklə, Haram qalası xalqımızın həm keçmişi, həm də müasir tarixi ilə sıx bağlı olan tarixi abidədir. Bu qalanın mühafizə olunub, turizm marşrutlarına daxil edilməsi və mədəni-tarixi irs kimi təbliğ olunması dövrümüzün tələblərinə tam cavab verir.

С архитектурно-исторической точки зрения значимость крепости Харамгала, заключается еще, в том, что наряду с другими укреплениями, находящимися в окрестности горы Фитдаг, на территории Ширвана, это место стало последней ареной , где велась борьба против Царских войск в XIX веке.

Таким образом, крепость Харамгала является историческим памятником, тесно связанным как с современной историей, так и с прошлым нашего народа. Сохранения этого памятника, включение в туристические маршруты, пропаганда его как культурно-исторического наследия является вполне целесообразным и отвечет требованиям нашего времени.

SƏDUN ŞƏHƏRİ

ABİDƏNİN COĞRAFİ MÖVQEYİ

İsmayıllı rayonu ərazisində, Lahıc qəsəbəsindən 10 km şərqdə, keçmiş Lahıc-Şamaxı yolunun sağ tərəfində Sədun adlanan ərazidə xarabalıqlar aşkarlanmışdır. Həmin ərazi dəniz səviyyəsindən 1600-1700 m yüksəklikdə, Xart dağının simal yamaclarını əhatə edir. Təxminən 50 ha-ya yaxın olan xarabalıq sahəsi yüksək dağ yamaclarından başlayaraq dəyişən mailliklə aşağıya doğru enir və dərinliyi 20 metrə qədər olan dərə ilə hüdudlanır. Mənbəyini yüksək dağ yamaclarından alan Dəyirmanbulağının suları bu ərazidən axaraq, həmin dərəyə tökülür və Girdiman çayının sol qollarından biri olan Qaraüzçayla qovuşur. Ərazi əsasən, otlaqlardan ibarət olub, bitki örtüyünü qismən kolluqlar təşkil edir. Geniş yayılmış həmişəyaşıl ardıc kolları buraya, ilin bütün fəsillərində xüsusi gözəllik verir (Foto-65, 66, 67).

ГОРОД САДУН

ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАСПОЛОЖЕНИЕ ПАМЯТНИКА

В Исмаиллинском районе, в 10-ти км восточнее поселка Лагич, на правой стороне древней дороги Лагич-Шамаха, на местности называемой Садун обнаружены развалины. Эта территория расположена 1600-1700 м выше уровня моря и занимает северные склоны горы Хартдаг. Площадь развалин приблизительно в 50 га, начиная с высоких склонов с характерной переменчивой отлогостью спускается вниз и граничит с ущельем, глубина которой достигает 20 м. Берущий свое начало на высоких горных склонах источник Дейирманбулагы, протекая по этой территории , впадает в это ущелье, которое соединяется с рекой Гараузчай, являющаяся одним из левых притоков реки Гирдиманчай. Территория в основном состоит из зеленых пастбищ, растительность местности частично представлена кустарниками. Широко распространенные вечнозеленые кусты можжевельника в любое время года предают этой местности особую красоту (Фото-65, 66, 67).

***Foto-65**. Sədun şəhərinin xarabalıqlarının yerləşdiyi ərazi.*
***Фото-65**. Территория месторасположения развалин города Садун*

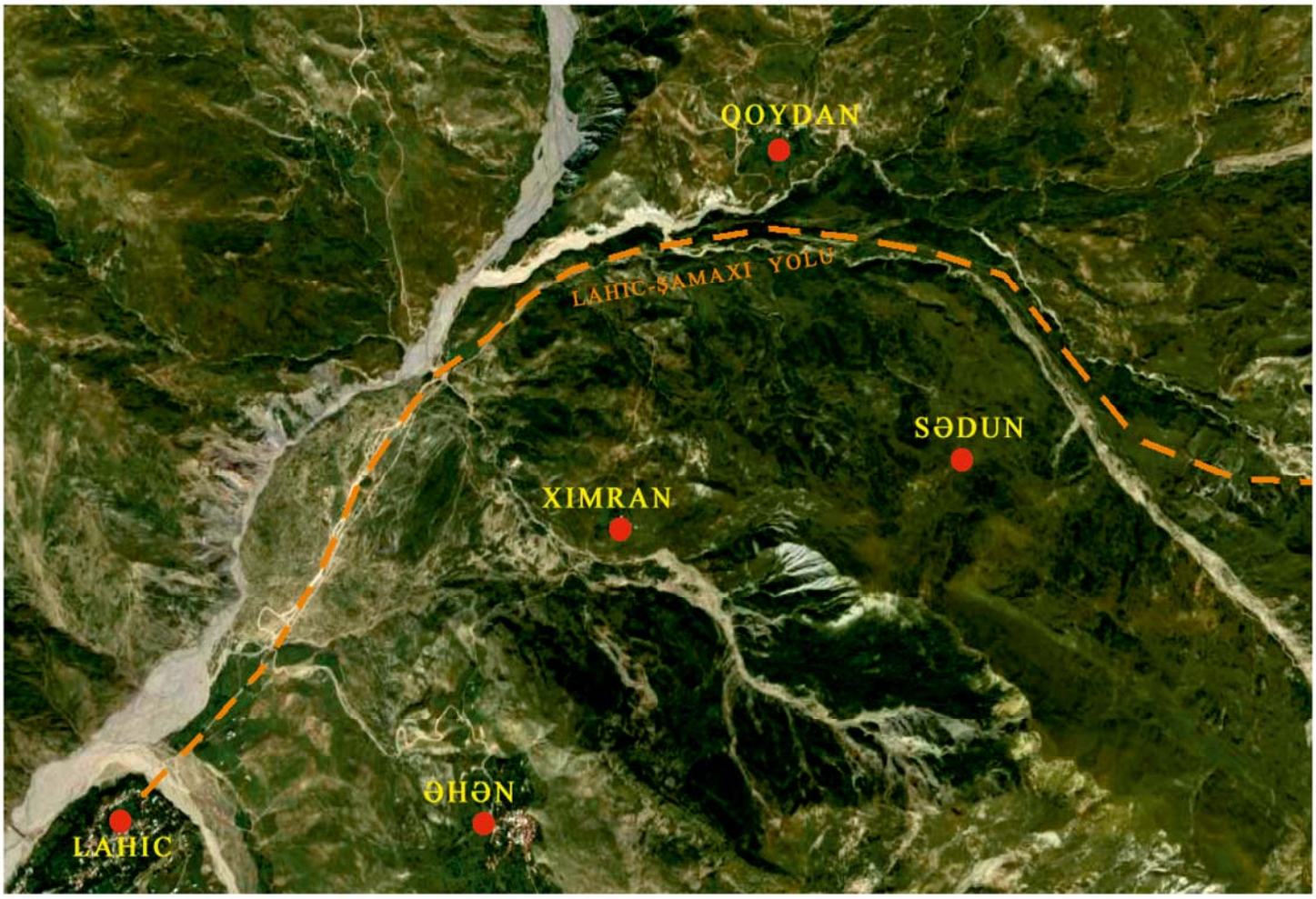

*Sədun şəhərinin **situasiya planı**.*
***Ситуационный план** города Садун*

QISA TARİXİ MƏLUMAT

Tarixi mənbələrə əsasən, Azərbaycan ərazisində, orta əsrlərdə mövcud olmuş şəhər və başqa yaşayış məskənləri sırasında Sədun şəhərinin adına rast gəlinir. Lakin o, günümüzə gəlib çatmamış və yoxa çıxmış şəhərlərdən sayılır. Son dövrlərə qədər şəhərin yerləşdiyi ərazi haqqında dəqiq məlumat olmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar Sədun şəhərinin harada yerləşməsi ilə bağlı müxtəlif mülahizələr irəli sürmüşlər. Hələ XIX əsrdə bu məsələ ilə maraqlanmış rus tarixçi- şərqşünası N.V. Xanıkov yazır: "Sədun, indiki Siadan, (Siyəzən-M.N.) Qubba (Quba-M.N.) rayonunda,

КРАТКОЕ ИСТОРИЧЕСКОЕ СВЕДЕНИЕ

По историческим сведениям, среди городов и поселений средневековья существовавщих на территории Азербайджана упоминается название Садун. Однако, этот город до наших дней не дошел и числится среди исчезнувших городов. До последнего времени не имеются сведения о точном месторасположении города. Некоторые ученые-историки, высказывали разные предположения относительно локализации города Садун. Еще в XIX веке относительно этой темы, русский историк-востоковед Н.В.Ханыков писал: «Садун, ныне

***Foto-66**. Sədun şəhəri ərazisinin şərq tərəfdən görünüşü. Arxa planda Qoydan kəndi və Babadağ zirvəsi görünür.*
***Фото-66**. Вид территории города Садун с восточной стороны. Вдалеке видны деревня Гойдан, еще дальше вершины горы Бабадаг.*

Şabran xarabalıqları yaxınlığında şəhərdir". Başqa bir məqalədə isə: "Sadan, Sayyadan Bərməki (sonralar Dəvəçi) dairəsində" olduğunu qeyd edir. (20, səh.110-111)

Məşhur şərqşünas V.F.Minorski bu mövzunu davam etdirərək təklif edir ki: "Sədunu Şabranın qonşuluğunda axtarmaq lazımdır" (20, səh.110-111). S.B.Aşurbəyli isə qeyd edir ki, "Sədun – Sadan, Xəzər dənizi və Ataçaya yaxın, Dəvəçi rayonunun (İndi Siyəzən rayonu adlanır-M.N.) Siyəzən şəhəri ətrafında yerləşirdi" (14, səh.106-107).

Göründüyü kimi, müxtəlif mülahizələr mövcud olsa da, şəhərin dəqiq yeri məlum deyildir. Lakin təsadüfi bir söhbət bu maraqlı mövzuya yenidən qayıtmağa bizi sövq etdi.

1988-cü ildə Azərbaycan İnşaat Mühəndisləri İnstitutunun memarlıq fakultəsində təhsil alarkən elmi konfransda iştirakımla əlaqədar "Azərbaycanın yoxa çıxmış şəhərləri" mövzusunda məqalə üçün materiallar toplayırdım. Mövzu ilə bağlı tarixi mənbələri araşdırarkən Sədun adına da

Сиадан, город в районе Куббе, недалеко от развалин Шабрана», в другой статье: «Садан, Сайадан в округе Бармаки (позже Дивичи)» (20, стр. 110-111).

Известный востоковед В.Ф.Минорский продолжив эту тему, предлагает что: «Садун следует искать по соседству с Шабараном» (20, стр.110-111). С. Б. Ашурбейли отмечает, «Садун – древний город, расположенный неподалеку от деревни Садан, Каспийского моря и реки Атачай, вокруг города Сиязянь Девечинского района» (14, стр.106-107). (ныне район Сиязан - М.Н.).

Из всего вышесказанного выясняется, что несмотря на наличие различных предположений, каких-либо конкретных сведений о точной локализации города неизвестно. Однако, один случайный разговор позволил нам вернуться еще раз к этой интересной теме.

В 1988 году во время учебы на архитектурном факультете Азербайджанского Инженерно-Строительного Института, в связи с учас-

***Foto-67**. Sədun şəhəri ərazisinin şimal-qərb, Babadağı istiqamətindən görünüşü. Arxada Qabandağı və Xartdağ görünür.*
***Фото-67**. Вид территории города Садун с северо-западной стороны, с направлении горы Бабадаг. Вдалеке видны горы Кабандаг и Хартдаг.*

Foto-68. *Sədun şəhəri ərazisinə Ə.Balayevlə bircə ilk səfərimiz. (1988-ci il). Qədim su anbarının qalıqları.*
Фото-68. *Первая поездка совместно с А.Балаевым на территорию древнего города Садун. (1988 год). Останки древнего водохранилища.*

rast gəlmişdim. Təbii olaraq, bu şəhərin harada yerləşməsi barədə yalnız yuxarıda qeyd olunan məlumatlara istinad edirdim.

Bir dəfə Lahıc qəsəbə Dövlət mədəniyyət Qoruğunun sabiq direktoru, qocaman müəllim və gözəl ziyalı Ənvər Balayevlə İsmayıllı rayonunun yaşayış məskənləri, tarixi abidələri haqqında söhbət edərkən o, Sədun adını qeyd etdi. Bu toponim mənə mənbələrdən tanış olduğundan, bu movzu haqqında daha ətraflı danışdıq və həmin əraziyə səfər etmək qərarına gəldik.

Qeyd edim ki, Ənvər müəllim hələ gənclik illərində İsmayıllı rayonunun bir çox kənd məktəblərində müəllim işləmiş, güclü yaddaşa malik olmaqla ətraf kəndlərin, məskənlərin haqqında zəngin məlumata malikdir. Onun 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi "Lahıc elləri və xatirələr" bədii etnoqrafik kitabı yuxarıda deyilənləri sübut edir. Ənvər müəllimin, qeyd etdiyinə görə, uşaqlığı Ximran (Qədim Sədun şəhərinin qalıqları Ximran kəndinin yaxınlığında yerləşir) kəndində keçmiş, kəndətrafı əraziləri qarış-qarış gəzmişdi. Hələ

тием в научной конференции мной собирались материалы для работы над статьей «Исчезнувшие города Азербайджана.» Во время изучения исторических источников, я встречал упоминание названия Садун. И естественно, что относительно локализации этого города я ссылался лишь на информацию, указанную в вышеупомянутых источниках.

Однажды во время беседы с тогдашним директором Государственного историко-культурного заповедника поселка Лагич, старейшим педагогом и замечательным интеллигентом Анвер Балаевым, о поселениях и памятниках Исмаиллинского района, им было упомянуто название Садун. Так как ранее, среди собранных материалов, я встречал этот топоним, то мы подробно побеседовали на эту тему и решили организовать поездку к этой местности.

Следует отметить, что Анвер Балаев в годы своей молодости работал педагогом в разных сельских школах Исмаиллинского района, и обладая сильной памятью, владеет обширной информацией о деревнях и поселениях района. Изданная в 2011 году его художественно-этнографическая книга "Земля Лагич и воспоминания", потдверждает все вышесказанное. Как было им отмечено, детство его прошло в деревне Химран, (останки древнего города Садун находятся неподалеку от этой деревни) и еще ребенком он бывал во всех закоулках местности, расположенной вокруг деревни. И именно в тот период своей жизни он слышал от своих родителей и пожилых жителей деревни, рассказы о развалинах древнего города Садун и о существовавших там водяных мельницах.

Таким образом, в августе 1988 года мы вместе с Анвер Балаевым в первый раз

***Foto-69**. Sədun şəhəri ərazisinin təbii landşaftı. 2012-ci ildə əraziyə son səfər zamanı, (oxla işarələnmiş hissədə) şəhərin ən yüksək nöqtəsində tikili izləri aşkarlanmışdır.*
***Фото-69.** Природный ландшафт территории древнего города Садун. В 2012 году, во время следующей поездки к памятнику, на самой высокой точке города (стрелкой указано) обнаружены следы строений.*

***Foto-70**. Su anbarının üstündən Sədun şəhərinin aşağı ərazilərindəki tikili xarabalıqları görünüşü. (1988-ci il)*
***Фото-70**. Развалины строений в нижней части города. Вид сверху водохранилища. (1988 год)*

uşaq ikən Qədim Sədun şəhərinin xarabalıqları, orada mövcud olmuş su dəyirmanları haqqında valideynlərindən, kəndin yaşlı sakinlərindən söhbətlər eşitmişdi.

Beləliklə, 1988-cü ilin avqust ayında həmin əraziyə ilk dəfə olaraq Ənvər müəllimlə birlikdə səfər etdik.

Hələ uzaqdan seyr etdiyimiz mənzərə- dağ yamacı boyu böyük məsafədə səpələnmiş çoxlu sayda tikili qalıqları, möhtəşəm su anbarı, axtardığımız Sədun şəhərinin ərazisinin həmin yer olduğuna şübhələrimizə son qoydu (Foto-65,66).

Sədun şəhəri haqqında ilk məlumatlara X əsr ərəb tarixçisi Məsudinin "Muruc əz-Zəhəb" əsərində rast gəlinir. Müəllifin yazdığına görə, əvvəllər də Şirvana hərbi yürüşlər edən Arran hökmdarı Şavur bin Fədl,: "üçüncü dəfə, hicri 455-ci ilin rəcəb ayında /iyul 1063-cü il/ qayıdaraq (Şirvana basqın edərək-M.N.), Sədun kəndində dayandı, ətraf kəndləri, əraziləri və zəmiləri yandıraraq, alova qərq etdi" (20, səh.58). Tarixdən məlum olduğu kimi həmin dövrdə Şirvanşah hökmdarı Fəriburz ibn Sallar idi və onun haki-

посетили данную территорию.

Еще издалека открывающиеся перед нами панорама - многочисленных развалин строений, рассыпанных на большие расстояния на склоне горы, огромное водохранилище - все это не оставляло сомнений в том, что эта территория искомого нами древнего города Садун (Фото-65,66).

Первые сведения о городе Садун можно встретить в произведении «Мурудж аз-Захаб» арабского историка X века Масуди. Автор повествует, что совершавший неоднократные набеги на Ширван властитель Аррана Шавур бин Фадл «вернулся (напал на Ширван-М.Н.) в третий раз в раджабе 455/июле 1063 года/ и остановился в деревне Садун, сжигая хлеба и предавая огню окрестные деревни и поместья» (20, стр.58). Как свидетельствуют источники, в этот период у власти в государстве Ширваншахов находился Ферибурз бин Саллар и в период его правления на территории Ширвана произошел ряд военных конфликтов. Вероятнее всего, в ходе этих событий подвергнувшаяся сожжению деревня Садун впоследствии была заново восстановлена Ширваншахом Минучихром III. Восхваляя такие действия правителя, служивщий в это время при дворе Ширваншаха известный поэт Фелеки Ширвани в своих касыдах писал:

«Пусть я стану кяфиром, если хотя бы один из правителей мира,

Некогда построил город, подобный Гирдыману и Садуну» (3, стр.152).

Поэты Хагани и Фелеки Ширвани также восхваляют оросительные сооружения, построенные Минучихром III в Гардамане (Гирдимане - М.Н.) и Садуне (20, стр. 110-111).

Как следует из вышеуказанных сведений в 1063 году, упомянутая Масуди Садун как деревня , в годы правления Минучихра III

miyyəti dövründə, Şirvan ərazisində bir sıra hərbi münaqişələr baş vermişdi. Yəqin ki, həmin hadisələr zamanı yandırılan Sədun kəndi sonralar Şirvanşah III Mənuçöhr tərəfindən yenidən tikilmişdi. Bu haqda həmin dövrlərdə Şirvanşahın sarayında xidmət edən görkəmli şair Fələki Şirvani qəsidələrində şahın gördüyü işləri vəsf edərək, yazırdı:

Qoy mən kafir olum, əgər dünya
padşahlarından biri,
Haçansa Girdiman və Sədunа
bənzər şəhər tikmişsə (3, səh.152).

Xaqani və Fələki Şirvani əsərlərində eyni zamanda Şirvanşah tərəfindən Girdiman və Sədunda tikilmiş suvarma qurğularını tərifləyirlər (20, səh.110-111).

Göründüyü kimi, 1063-cü ildə Məsudinin kənd kimi qeyd etdiyi Sədun, III Mənuçöhrün hakimiyyəti illərində (1120-1160) bənzərsiz şəhər kimi yenidən tikilmişdi.

Sonrakı dövrlərin mənbələrində hələlik Sədun adına rast gəlinməmişdir. XVIII əsrin mənbələ-

(1120-1160) была заново воздвигнута, но уже в виде города несравненной красоты.

В источниках последующего периода название города Садун не встречается. Источники XVIII века сообщают, что на территории Ширванского ханства существовал Сааданский махал: «В 1768 году, ...после одержанной победы, (над Ширванским ханом-М.Н.) Фатали-хан и Мухамммед Гусейн-хан разделили между собой земли Ширванского ханства». Исмаил-бек Гаджинский по этому поводу пишет: «...Фатали-хан разделил Ширван с Гусейн-ханом так, что магалы Сааданский и Каасанский, пограничные с Шекою, предоставил Гусейн-хану, а сам, завладев остальной частью, возвратился в Кубу» (26).

Связаны были или нет между собой географически Сааданский махал с древним городом Садун, является для историков темой будущих исследований.

Что же касается деревни Садан, ныне в Сиязанском районе, по информациям разных

***Foto-71**. Sədun şəhəri ərazisindəki xarabalıqlar.*
***Фото-71**. Развалины на территории города Садун.*

***Foto-72**. Sədun şəhəri ərazisindəki tikili xarabalıqları.*
***Фото-72**. Развалины строений на территории города Садун.*

Foto-73. *Sədun şəheri ərazisindəki tikili xarabalıqları.*
Фото-73. *Развалины строений на территории города Садун.*

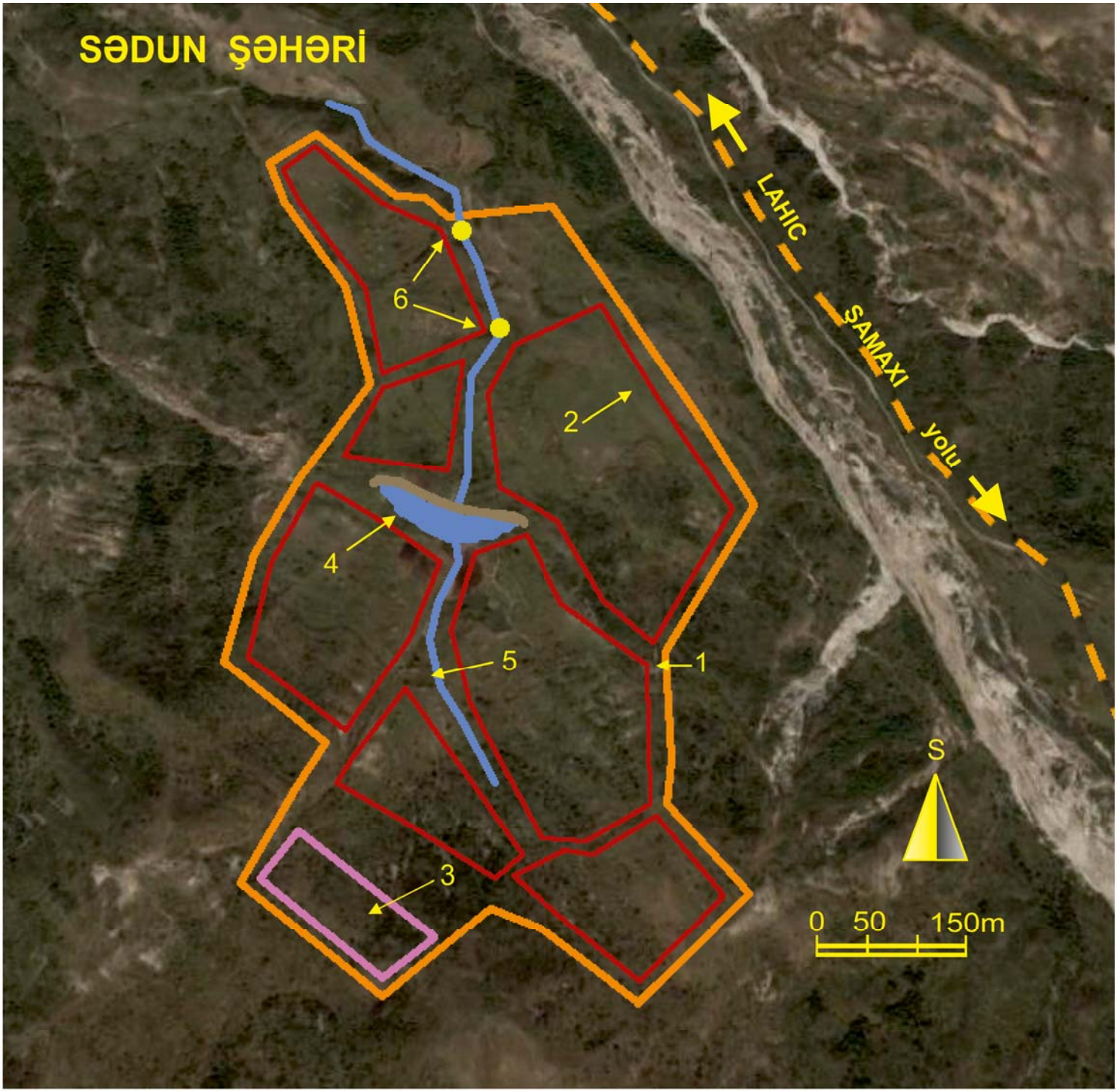
SƏDUN ŞƏHƏRİ
LAHIC
ŞAMAXI
yolu
6
2
4
5
1
3
S
0 50 150m

rində Şirvan xanlığı ərazisində Sadan mahalının mövcud olması qeyd olunur: “1768-ci ildə, ...qazandıqları qələbədən sonra (Şirvan xanı üzərində-M.N.) Fətəli Xan və Məhəmməd Hüseyn xan Şirvan xanlığının ərazilərini aralarında böldülər”. İsmayıl bəy Hacinski bu haqda yazır: “Fətəli xan Hüseyn xanla Şirvanı elə böldülər ki, Şəki ilə həmsərhəd olan Saadan və Haasan mahalları Hüseyn xanın (Şəki Xanı-M.N.) ərazisinə düşdü, digər əraziləri isə özünə götürərək Qubaya qayıtdı”.(26)

Coğrafi baxımdan həmin mahalın qədim Sədun şəhəri ilə nə dərəcədə əlaqəli olmasını aydınlaşdırmaq, tarixçilərin və gələcək tədqiqatların mövzusudur.

Siyəzən rayonunda yerləşən Sədan kəndinə gəldikdə isə, müxtəlif adamlardan əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən, həmin kəndin indiki sakinlərinin əcdadları, qədim Sədun şəhərindən köçüb ora getmişlər. Bir sıra başqa məskənlərdə olduğu kimi sakinlər yeni ərazidə saldıqları məskənə qədim Sədunun adını vermişlər. Yəqin ki, sonralar tədricən Sədun adı dəyişikliyə uğrayaraq, Sədan olmuşdur. Bütün bu məsələlər, daha ətraflı tədqiqat və ərazidə arxeoloji qazıntı işlərinin aparılmasını tələb edir.

людей, предки нынешних жителей этой деревни перекочевали с древнего города Садун. Построив новое поселение они сохранили старое название, как это часто встречается в других названиях поселений. Видимо, по истечении времени звучание Садун стало Саданом. Все эти вопросы требуют тщательного изучения и проведения на территории города археологических раскопок.

Plan-7. *Sədun şəhərinin təxmini planı.*
1-Şəhərin xarici sərhədi, 2- Məhəllələr (relyefin müxtəlif terrasları və tikinti qalıqlarına əsasən təyin olunmuşdur), 3-Şəhərin ən yüksək hissəsində aşkarlanmış tikinti izləri. Ehtimala görə burada şəhərin mühüm binaları və ya qəsr hissəsi yerləşə bilərdi, 4-Su anbarının qalıqları, 5-Dəyirmanbulağının məcrası, 6-Yuxarı və aşağı dəyirman.

План-7. *Примерный план города Садун.*
1-Граница города, 2-Кварталы города (определены по разным террасам рельефа и останкам строений), 3-На самой верхней части города обнаруженные следы строений. Предположительно здесь были расположены важные строения или цитадель города. 4-Останки водохранилища, 5-Русло родника Дейирманбулагы, 6-Верхняя и нижняя мельница.

***Foto-74**. Sədun ərazisindəki tikinti qalıqları.*
***Фото-74**. Останки строений на территории Садун.*

MEMARLIQ - İNŞAAT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qədim Sədun səhərinin ərazisi əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb relyefli dağ yamacında yerləşir və ilkin hesablamalara görə təqribən 50ha-ya yaxın sahəni əhatə edir. Belə böyük bir ərazidə səpələnmiş tikili qalıqları, Fələki Şirvaninin söylədiyi "Sədun şəhəri" ifadəsinin dövrünə görə həqiqətə uyğun olduğunu təsdiq edir. Bu baxımdan mətndə şəhər terminindən istifadə edilmişdir (Plan-7, Foto-65).

Şəhər ərazisində mövcud olmuş tikililər tam dağıntıya məruz qalmışdır. Tikili qalıqları daş yığını formasında sahə boyu səpələnmişdir.

АРХИТЕКТУРНО - СТРОИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Как ранее было отмечено, территория древнего города Садун расположена на склоне горы со сложным рельефом. По нашим предварительным расчетам площадь территории составляет примерно 50га. Поселение с такой площадью и рассыпанными на большие расстояния останками строений, потверждает правоту Фелеки Ширвани для того периода, когда он называет Садун городом. Исходя из этого в тексте используется термин город (План-7, фото-65).

Находящиеся на территории города строе-

Əraziyə baxış zamanı tikili xarabalıqlarının təqribi sayının 300-dən artıq olduğu aşkarlanmışdır (Foto-74, 80, 82).

Şəhərətrafı qala divarlarının mövcudluğu haqqında qəti fikir söyləmək mümkün deyil. Şəhərin sərq hissəsində, yamac boyu aşağı uzanan, təqribən 100 m məsafədə divar bünövrəsi gözə çarpır. Güclü dağıntıya məruz qaldığından həmin divarların şəhərin müdafiə divarları olub-olmaması yalnız qazıntılar vasitəsilə mümkün ola bilər (Foto-84).

Sədun şəhəri ərazisində tikili qalıqları qeyri bərabər səpələnmisdir. Şəhərin sərt relyefli cənub hissəsində tikililər daha sıx yerləşmişdir. Aşağıya doğru maillik azaldıqca, tikililərin də sıxlığı azalır. Həmin sahələrdə yerləşən evlərin həyətyanı sahələri aydın nəzərə çarpır. Həyət və həyətyanı sahələrin ətrafında daş hasar izləri müşahidə olunur (Foto-73, 75; Rəsm-8).

Qeyd edək ki, Qədim Sədun şəhərindən 6km

***Foto-75**. Sədun şəhəri ərazisindəki tikili xarabalıqları.(Aşağı-şərq məhəllə)*
***Фото-75**. Развалины строений на территории города Садун. (Нижне-восточный квартал)*

ний были подвергнуты полному разрушению. Останки строений в форме груды камней рассыпаны по всей территории. При осмотре территории количество посчитанных развалин строений составляло приблизительно около 300 ед.(Фото-74, 80, 82)

О наличии крепостных стен вокруг города нельзя утверждать с определенной уверенностью. В восточной части города вдоль горного склона, можно заметить тянущегося вниз фундамента стены длиной примерно 100 метров. Из-за сильных разрушений утверждать, что эти стены являлись оборонительными стенами города или нет можно лишь в результате проведения раскопок (Фото-84).

В разных частях территории города, по обнаруженным развалинам наблюдается неравномерность в плотности застройки. В южной части города характеризующиеся с крутым склоном руины строения находятся в более тесном расположении друг от друга. В направлении к нижней части территории уклон поверхности уменьшается и соответственно плотность застройки тоже сокращается. Здесь можно отчетливо увидеть следы каменных изгородей, окружавших дворы домов и прилегающих к ним участков (Фото-73, 75; Рисунок-8).

Следует отметить, что в планировочной структуре расположенного на расстоянии 6 км от древнего города Садун, средневекого городка, ныне поселка Лагич, можно заметить аналогичные особенности. Улицы и кварталы Лагича также находятся на террасах с переменчевым рельефом в форме амфитеатра. Находящиеся в юго-западной части поселка, в кварталах Заваро, Пиште, Дер-Хасан, Агалы, где преобладает рельеф с большим уклоном, дома расположены близко друг от друга, а дворы являются очень тесными. А для квартала Арагирд характерен относительно пологий

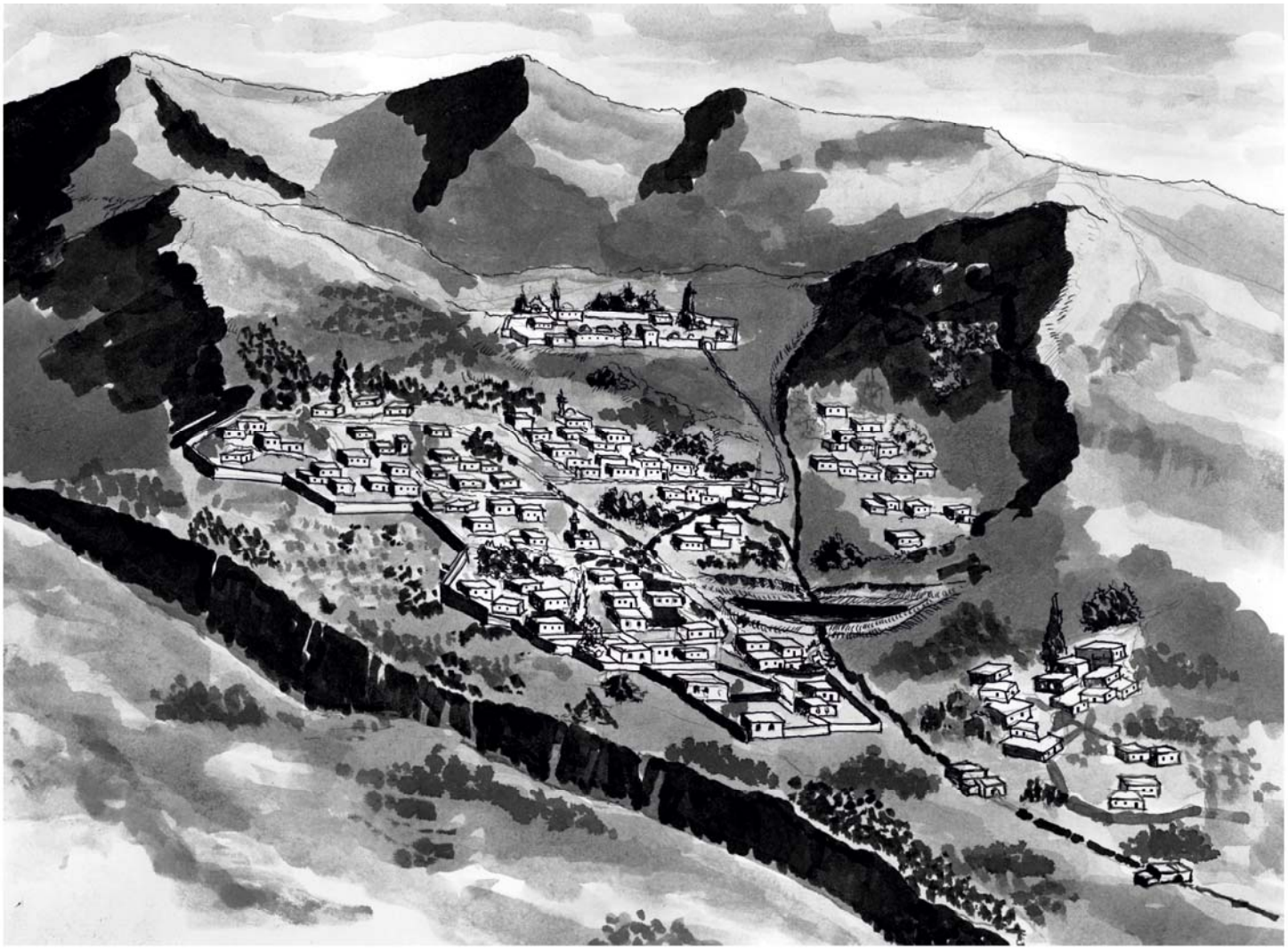

Rəsm-8. *Sədun şəhərinin ehtimal olunan görünüşünün bərpa eskizi. (M.Nurməmmədova görə)*
Рисунок-8. *Эскиз реконструкции предполагаемого вида города Садун. (По М.Нурмамедову)*

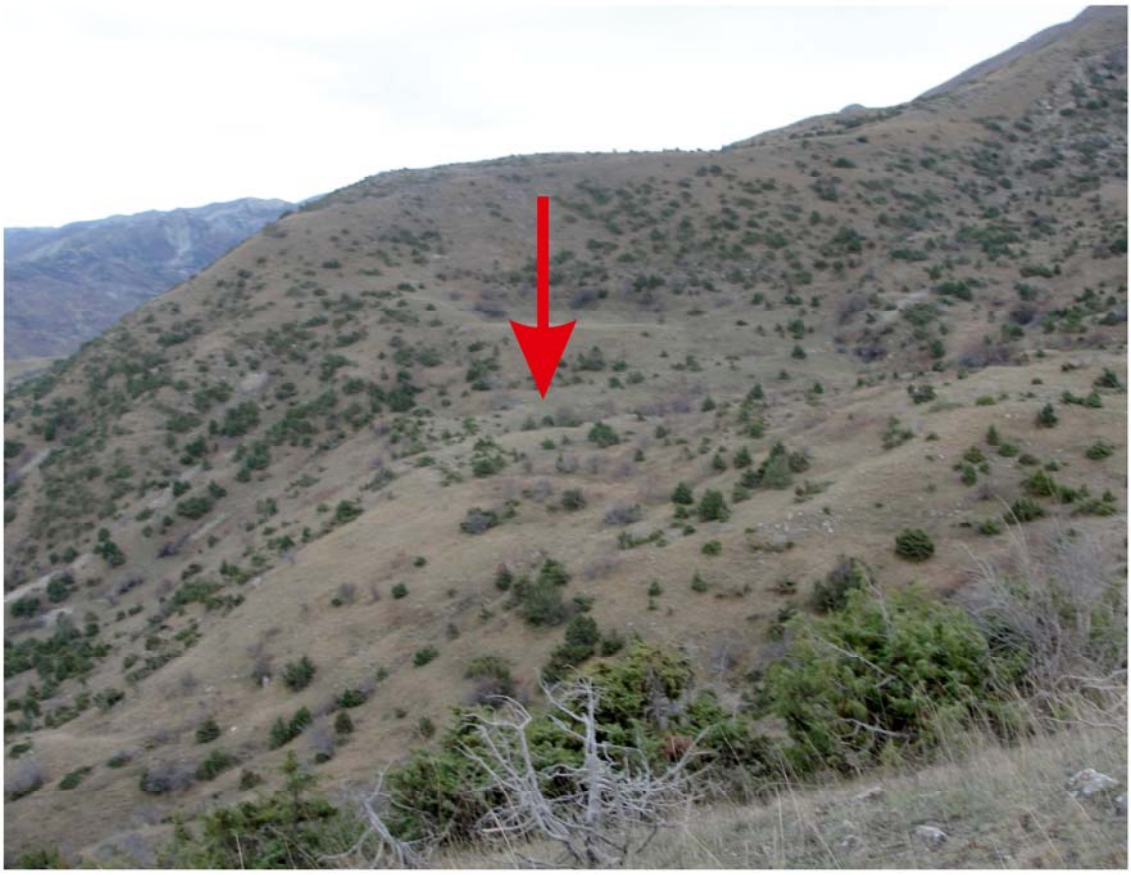

Foto-76. *Sədun şəhərinin ən yüksək hissəsində tikinti izləri aşkarlanmışdır. Ehtimala görə burada şəhərin mühüm binaları və ya qəsr hissəsi yerləşə bilərdi.*

Фото-76. *На самой верхней части города Садун обнаружены следы строений. Предположительно здесь были расположены важные строения или цитадель города.*

məsafədə yerləşən mövcud Lahıc qəsəbəsinin planlaşma strukturunda həmin xüsusiyyətləri görmək mümkündür. Lahıcın da məhəllələri eynilə müxtəlif relyefli yamaclarda amfiteatr şəklində yerləsir. Yüksək maillikli relyefə malik olan cənub-qərb hissədə Zəvəro, Piştə, Dər-Həsən, Ağalı məhəllələrindəki tikililər daha sıx, həyətlər isə çox darısqaldır. Qəsəbənin Aragird məhəlləsi isə nisbətən düz relyefə malik olmaqla evlər seyrək, həyət və həyətyanı sahələr daha genişdir. Bu hissədə hətta bir sıra evlərin geniş bağları mövcuddur.

Gördüyümüz kimi, hər iki orta əsr şəhərinin planlaşma strukturunda olan bu oxşar xüsusiyyətlər həm təbii-coğrafi şəraitlə, həm də dövrün sosial-iqtisadi tələbləri ilə bağlı olmuşdur.

Şəhər ərazisindəki tikililərdə hörgü materialı kimi həm çay daşından (yaxınlıqda yerləşən Qaraüzçay), həm də ətrafdakı qaya süxurlarından

рельеф и соответственно, дома находятся на более отдаленном расстоянии друг от друга, а дворы и прилегающие к ним участки более обширны. В этой части поселка, даже ряд домов имеют обширные сады.

Следовательно, в архитектурно-планировочной структуре этих двух соседних городов, наличие общих особенностей было обусловлено как природно-географическими, так и социально-экономическими условиями данного района.

В строений, в качестве кладочного материала использовались как речные камни (расположенная неподалеку река Гараюзчай), так и добытые горные породы из находящихся на окрестности скал. В развалинах стен кладочного раствора пока невозможно было обнаружить. Можно предположить, что как и при строительстве других соседних поселений,

çıxan daşlardan istifadə edilmişdir. Yerüstü tikili qalıqlarında hörgü məhluluna rast gəlinmir. Ehtimal etmək olar ki, ətrafdakı yaşayış məskənlərində olduğu kimi burada da qədim dövrlərdə yapışdırıcı məhlul kimi palçıqdan istifadə olunmuşdur. Lakin həmin məhlul suya davamsız olduğundan yağıntılar nəticəsində hörgüdən yuyulub təmizlənmişdir. Bu suala yalnız qazıntılar aparıldığı zaman cavab vermək olar (Foto-83).

Sədun şəhərinin ərazisinə baxış keçirərkən, burada şəhərdaxili küçə səbəkəsini təyin etmək hələlik mümkün olmamışdır. Ötən yüzilliklər ərzində ərazi əkinçilik məqsədi ilə şumlanmış və hal-hazırda da fermer təsərrüfatlarının yay-otlaq sahəsi kimi istifadə olunur. Təbii ki, belə vəziyyətdə landşaft səthinin quruluşu dəyişikliyə məruz qalmış və tikili qalıqlarının tamamilə dağılmasına gətirib çıxarmışdır. Bü kimi səbəblər bir sıra memarlıq-tikinti ilə bağlı məsələləri araşdırmağı çətinləşdirir.

Qədim Sədun şəhəri ərazisinə sonrakı səfər-

которые ныне существуют, так и здесь, в древние времена в качестве кладочного раствора использовали глину. Однако, так как данный материал не является водоустойчивым, в результате выпавших осадков данный раствор практически был вымыт с поверхности стен. Однако, уточнение этого предположения, возможно будет лишь в случае проведения раскопок (Фото-83).

При осмотре территории древнего города Садун пока не удалось определить внутригородскую систему улиц. Данная территория на протяжении прошлых столетий обрабатывалась для посева зерновых растений, а в наши дни используется как летнее пастбище фермерских хозяйств. Естественно, при таких обстоятельствах, изменение структуры поверхности ландшафта и разрушение останков строений в некоторых местах было неизбежно. Все это осложняет изучение многих архитектурно-строительных вопросов.

Foto-77. *Sədun şəhərinin ərazisində yerləşən su anbarının qalıqları. Qərb tərəfdən görünüş.*
Фото-77. *Останки водохранилища расположенной на территории города Садун. Вид с западной стороны.*

Foto-78. *Sədun şəhəri ərazisində su anbarının qalıqları.*
Фото-78. *Останки водохранилища на территории города Садун.*

lərimiz zamanı diqqətimizi ərazinin ən yüksək hissəsində yerləşən nisbətən hamar bir düzənlik cəlb etdi. Üç tərəfdən dağ zirvələri ilə əhatə olunmuş bu ərazinin sahəsi təqribən 1.5 hektardır. Soyuq küləklərdən qorunan və ətraf ərazilərin tam göründüyü bu yer yəqin ki, şəhərin daha mühüm obyektləri üçün daha məqsədəuyğun yer sayıla bilərdi. Şəhərsalma məntiqi baxımdan həmin yerdə şəhərin içqalasının aşkarlanması istisna olunmur. Bu maraqla həmin əraziyə qalxdıq və həqiqətən burada da tikili bünövrələrinin izlərini gördük (Foto-69, 76).

Sədun şəhəri ərazisində aşkarlanmış maraqlı bir obyekt süni su anbarıdır. Mənbəyini yüksək dağ yamacından alan Dəyirmanbulağının suları şəhərin ərazisindən axaraq onu iki hissəyə ayırır. Bulağın suyunun həcmi azdır. Görünür, bu səbəbdən belə mürəkkəb bir qurğunu tikmək zəruriyyəti yaranmışdır.

Su anbarı üçün əlverişli yer seçilmiş və su arxının üstündə torpaq bənd qurmaqla o dövr üçün möhtəşəm sayıla biləcək, düşünülmüş bir mühəndislik qurğusu yaradılmışdır. Şəhərin de-

***Foto-79**. Sədun ərazisində aşkarlanmış yeraltı su kəhrizi.*
***Фото-79**. Подземный канал водоснабжения, обнаруженный на территории Садун.*

В ходе последующих визитов к памятнику, наше внимание привлек участок в виде относительно пологого луга находящегося в самой верхней части территории города. Этот участок примерно в 1,5 га, окружен с трех сторон горными вершинами. Тем самым, защищенная от холодных ветров, с хорошим обозрением окрестности это место подходит для строительства более важных обьектов города. Согласно градостроительной логике, здесь могла бы находиться цитадель города. И действительно, при осмотре этой территории были обнаружены следы строений (Фото-69, 76).

Одной из интересных сооружений на территории древнего города является искусственное водохранилище. Берущие свое начало в высоких горных склонах, воды источника Дейирманбулагы, протекая по территории города, делят ее на две части. Объем воды этого источника слишком мал. Видимо, по этой причине была необходимость построить такое сложное сооружение.

Место для водохранилища выбрано весьма удачно, а само водохранилище сооружено путем создания над ручьем земляной дамбы. Этот объект можно считать огромным и хорошо продуманным инженерным сооружением для того времени. Расположенное почти в центре города водохранилище имеет примерно следующие параметры: длина около 100 м, ширина поверхности по центру около 20 м, глубина сооружения на данный момент составляет 4 м с учетом частично заполненным грунтом. Можно предположить что, первоначальная глубина могла бы составлять 6-8 м. При таких размерах объем водоразмещаемости этого сооружения составило бы примерно, около 15000м/3. Водохранилище обеспечивало городское население питьевой водой, использовалось для орошения

Foto-80. *Sədun şəhərinin xarabalıqları.(Yuxarı-şərq məhəllə) Uzaqda Qoydan kəndi görünür.*
Фото-80. *Развалины города Садун (Верхний-восточный квартал). Вдали видна деревня Гойдан*

mək olar ki, mərkəzində yerləşən su anbarının uzunluğu 100 m-ə qədər, eni üst səviyyədə 20 m, dərinliyi isə mövcud vəziyyətdə 4 m-dir. Bəndin iç tərəfi torpaq aşınması nəticəsində qismən dolduğundan təqribi dərinlik 6-8m-ə qədər ola bilərdi. Bu ölçülərinə əsasən, anbarın su tutumunun həcmi təqribən 15000 m/3 olmuşdur. Bu qurğu şəhərin içməli suya olan tələbatını, təsərrüfatların suvarma ehtiyaclarını və eyni zamanda su dəyirmanlarının fəaliyyətini təmin etmişdir (Foto-77, 78).

Su anbarından aşağıda, şəhərin simal-qərb hissəsində iki su dəyirmanı yerləşirmiş. Şəhər ərazisindən axan Dəyirmanbulağının adı təsadüfi deyildir ki, həmin dəyirmanlarla bağlı yaranmışdır. Dəyirmanların suyla təmin olunma və çalışma xüsusiyyətlərinin yaşlı adamlardan eşitdiyi maraqlı izahını Ənvər Balayev kitabında belə vermişdir: "Şəhərin ətəyində "Dəyirmanbulağı" adlanan çeşmənin suyu ilə nəinki, iki, heç bir dəyirman da işləməz. Bəs necə olub ki, belə az su ilə iki dəyirman işləyə bilmişdir? Yerdən çıxan buz kimi soyuq və göz yaşı kimi duru suyu olan Dəyirmanbulağının çıxdığı yerdən təqribən 250 metr aşağıda yeri qazıb böyük bir su anbarı düzəldiblər. Anbardan su axıtmaq üçün bir yerdən bərə qoyulub və ona möhkəm qapı salınıb. Bulağın suyu anbara gəlib yığılır. Anbardan aşağı bir-birindən aralı tikilmiş iki dəyirman işləməli olduqda, onda anbardan lazımi miqdarda su buraxılır. Anbardan buraxılmış su əvvəl birinci dəyirmanın daşını işlədir, sonra isə həmin su ikinci dəyirmana axır və ikinci dəyirman daşını hərəkətə gətirirmiş. Anbarın və hər iki dəyirmanın yeri bu gün də aşkar görünür" (2, səh.198).

Sədun şəhərinin ərazisində apardığımız ilkin araşdırmalar göstərir ki, ərazidə daşdan tikilmiş yeraltı su paylayıcı kəhrizlər mövcud olmuşdur (Foto-79). Qeyd edək ki, yaxınlıqda yerləşən Lahıcda əsrlər öncə tikilmiş belə su kəhrizləri və

сельско-хозяйственных угодий, а также работы водяных мельниц (Фото-77, 78).

Ниже от водохранилища, в северо-западной части города находились две водяные мельницы. Протекающий по территории города источник Дейирманбулагы не случайно получил данное название. («дейирман» в переводе с азербайджанского языка означает «мельница») Это связано с вышеупомянутыми водяными мельницами. Анвер Балаев в своей книге, по рассказам старших людей, весьма интересно описывает процесс водоснабжения водяных мельниц из водохранилища: «Не только две водяные мельницы, но даже одна мельница не смогла бы прийти в движение от силы потока воды родника «Дейирманбулагы» в нижней части города. Как тогда получилось, что сила этого объема воды приводила в движение целых две мельницы? На расстоянии 250 м вниз от места, где бьет ледяная и кристальная как слеза вода источ-

***Foto-81**. Sədun şəhəri ərazisində aşkarlanmış naməlum işarəli daş.*

***Фото-81**. Камень с неизвестными знаками, обнаруженная на территории города Садун.*

***Foto-82**. Sədun şəhəri ərazisindəki tikili xarabalıqları. Yuxarı-qərb məhəllədən görünüş.*
***Фото-82**. Развалины строений на территории города Садун. Вид с верхне-западного квартала.*

***Foto-83**. Sədun şəhəri ərazisində aşağı məhəllədə aşkarlanmış tikili xarabalıqları.*
***Фото-83**. Руины строений, обнаруженных в нижнем квартале города Садун.*

***Foto-84**. Sədun şəhərinin yuxarı şərq məhəlləsində aşkarlanmış divar qalıqları.*
***Фото-84**. Останки стен, обнаруженных в верхне-восточном квартале города Садун.*

ника Дейирманбулагы, был выкопан участок, и было сооружено огромное водохранилище. Для обеспечения тока воды в центре водохранилища была сооружена переправа и вставлена заслонка. Затем вода из источника собиралась в водохранилище. При функционировании мельниц, построенных в нижней от водохранилища части города и расположенных на расстоянии друг от друга, из водохранилища выпускали необходимое количество воды. Этот объем воды, сначала приводил в движение жернова первой мельницы, затем вода перетекала во вторую мельницу и запускала мельничный каменный круг уже второй мельницы. Места, где были расположены искусственное водохранилище, и две водяные мельницы отчетливо можно увидеть и различить и по сей день» (2, стр.198).

По результатам первичных исследований, проведенных на территории города, можно предположить, что здесь функционировал подземный водопровод построенный из камня (Фото-79). Следует отметить, что в расположенном по соседству поселке Лагич до сих пор функционирует подобная система водопровода и канализации построенных еще много веков назад.

Кладбище города Садун находилось на склоне, вблизи ущелья в северо-западной части города. В результате многолетнего использования для посева этих территорий, возможно была разрушена основная часть кладбища. Лишь, в несколько местах можно наблюдать следы погребений.

На территории города на каждом шагу можно заметить различные фрагменты керамики.

Осматривая территорию был обнаружен камень шириной 40 см, (невозможно было определить высоту, из за того что камень был

qədim kanalizasiya sistemi bu gün də fəaliyyət göstərir.

Qədim Sədun şəhərinin qəbiristanlığı şəhərin simal-qərb hissəsindən keçən dərənin yaxınlığındakı yamacda yerləşir. Ərazinin uzun illər əkin məqsədilə şumlanması səbəbindən yəqin ki, qəbiristanlığın çox hissəsi dağılmışdır. Lakin bir neçə yerdə qəbir izlərini müşahidə etmək mümkün olmuşdur.

Şəhər ərazisində addımbaşı müxtəlif saxsı qab qırıqları görmək mümkündür.

Əraziyə baxış zamanı aşkarlanmış maraqlı tapıntılardan biri də eni 40 sm olan, (daş torpağa batdığından onun hündürlüyünü müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır) üstündə naməlum işarələr cızılmış daş olmuşdur. Həmin işarələrin araşdırılması, uyğun mütəxəssislərin cəlb olunmasını tələb edir (Foto-81).

Qədim şəhərin ərazisinə səfər edərkən hər dəfə bu yerin yeni-yeni, maraqlı xüsusiyyətləri üzə çıxır. Lakin üzdən görünən bu xüsusiyyətlərin arxasında hələ nə qədər suallar açıq qalır.

Qədim Sədun şəhərinin öyrənilməsində görülmüş bu iş hələlik ilk addım sayıla bilər. Lakin bu ilkin araşdırmalar gələcəkdə daha geniş tədqiqat işləri üçün yol açır.

утоплен в землю) с начерченными на нем неизвестными символами, изучение которых требует участие соответствующих специалистов (Фото- 81).

При каждой поездки на территорию древнего города открываются все новые особенности местности. Однако, эти открытия ставят перед нами новые вопросы.

Проведенную работу можно считать лишь первым шагом в изучении древнего города Садун. Она открывает перспективу для проведения более обширных исследовательских работ в будущем.

Foto-85. Haram qalası ərazisində təzadlar: *sərtlik və incəlik.*
Фото-85. Контрасты на территории крепости Харам: *жесткость и нежность.*

NƏTİCƏ

Təqdim olunan kitab Azərbaycan memarlığının öyrənilməmiş üç abidəsinə - Girdiman qalası (Niyalqala), Haram qalası və Sədun şəhərinə həsr olunmuşdur. Həmin abidələrə dəfələrlə etdiyimiz səfərlər zamanı əldə etdiyimiz müxtəlif materiallar, eyni zamanda yazılı tarixi mənbələrdə və tədqiqat işlərində araşdırdığımız məlumatlar bu abidələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərini ümumiləşdirməyə və onlar haqqında bəzi yeni mülahizələr söyləməyə əsas verir.

Tərəfimizdən Girdiman qalasının, Haram qalasının və Sədun şəhərinin yerləşdiyi ərazilərin yeni coğrafi koordinatları təyin olunmuşdur.

İlk dəfə olaraq, abidələrdə aparılmış ölçmə işlərinə əsasən aşkarlanmış istehkamların, tikililərin və onların fraqmentlərinin planları tərtib olunmuşdur. Həmin planlara əsasən bəzi tikililərin təxmini bərpa rəsmləri işlənmişdir.

Əldə olunmuş materiallara əsaslanaraq abidələrin memarlıq-tikinti xüsusiyyətləri təhlil edilmiş və onların tipoloji təsnifatı müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiq olunan abidələr haqqında qədim yazılı mənbələrdə aşkarlanmış məlumatlar təhlil edilmiş və problemin açılmasında onlardan istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda mövzu ilə bağlı son tədqiqat işləri, məqalələr öyrənilmiş və elmi nəticələri nəzərə alınmışdır.

Abidələr haqqında verilmiş qısa tarixi məlumatlar onların inşa edildiyi dövr və hadisələr haqqında təsəvvür yaradır. Araşdırılan mövzunun məqsədi tarixi tədqiqat olmasa da, tarixi aspektdən irəli sürülmüş bəzi mülahizələr və aşkarlanmış bir sıra faktlar tarixçilərimiz üçün maraqlı ola bilər.

Respublikamızda son illər aparılan regionların

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представляемая книга посвящена трем неисследованным памятникам Азербайджанского зодчества - крепость Гирдиман (Ниялгала), крепость Харамгала и города Садун. В ходе совершенных визитов к этим памятникам, на основе собранных материалов и изучении письменных исторических источников, и исследовательских работ дает нам основание обобщить выявленные особенности данных памятников и выдвигать ряд новых предположений.

Нами определены новые географические координаты месторасположения территории крепости Гирдиман, крепости Харамгала и города Садун.

Впервые на основе проведенных обмерных работ были составлены планы обнаруженных укреплений, строений и их фрагментов. Разработаны примерные эскизные рисунки по реконструкции некоторых обнаруженных строений.

Исследованы архитектурно-строительные особенности и определены типологические классификации данных памятников.

Были проанализированы и использованы для решения поставленных задач сведения обнаруженных в древних письменных источниках, относительно исследуемых объектов. В то же время, изучены последние научные работы, статьи, относительно этих памятников, и приняты во внимание выводы этих работ.

В представленных кратких исторических справках можно найти короткие сведения о периоде возведения этих сооружений и связанных с ними исторических событий. Несмотря на то, что целью изучаемой темы не

Foto-86. *Haramçay yatağında təbii divarlar*
Фото-86. *Природные стены в пойме реки Харамчай.*

sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı ilə bağli dövlət proqramları, xüsusilə turizmin inkişafına yönəlmiş tədbirlər tarixi-memarlıq abidələrinə yeni münasibətlə baxmağı tələb edir.

Son zamanlar Respublikamıza turizm axınının artması, regionlarda yeni turizm marşrutlarının açılması bu sahədə tarixi-memarlıq abidələrindən həm iqtisadi, həm də təbliğat məqsədilə istifadə etməyə əsas verir. Haqqında bəhs etdiyimiz Girdiman qalası, Haram qalası və Sədun şəhəri bu baxımdan çox əhəmiyyətli abidələrdir. Bu abidələr coğrafi baxımdan Bakı-Şamaxı-Qəbələ-Şəki turizm marşrutu yaxınlığında

является проведение исторического исследования вопроса, однако, все же ряд выдвинутых гипотез и обнаруженных фактов могут представлять особый интерес для историков.

В нашей Республике в последние годы проводимые государственные программы по социально-экономическому и культурному развитию регионов страны, в особенности мероприятия в сфере развития туризма, обусловливает необходимость изменения отношения к памятникам истории и архитектуры.

В последнее время рост потока туристов в страну, открытие новых туристических маршрутов в регионах создает условие для использовании архитектурно-исторических памятников, как в экономических целях, так и с целью пропаганды культуры и истории страны. С данной точки зрения крепость Гирдиман, крепость Харамгала и город Садун представляют особую значимость. Эти памятники географически расположены неподалеку от туристического маршрута Баку-Шемаха-Кабала-Шеки. А также расположение в этом регионе таких историко-ремесленных центров, как Лагич и Басгал и возрастающий из года в год поток туристов к этим городкам, особо подчеркивает актуальность привлечения данных памятников к этим процессам. Проведение мероприятия по сохранению, исследованию и реставрации, соответствующих научным стандартам, а также работы по созданию современной инфраструктуры вокруг этих памятников, представляется весьма целесообразным как с экономической, так и с культурной точки зрения.

yerləşir. Eyni zamanda məşhur Lahıc, Basqal kimi tarixi sənətkarlıq mərkəzlərinin bu ərazidə yerləşməsi və ildən-ilə bu mərkəzlərə artan turist axını haqqında danışdığımız abidələrin də bu prosesə cəlb olunmasını aktuallaşdırır. Həmin abidələri müasir elmi səviyyədə tədqiq və bərpa edib, qorumaq, onların ətrafında müasir infrastruktura yaratmaq, iqtisadi və mədəni baxımdan özünü doğruldardı.

Həmin bölgələrə səyahət edən vətəndaşlarımızı və xarici qonaqları bu abidələrlə tanış etmək, tarixi və mədəni irsimizin təbliği baxımından faydalı olardı.

Проведение работы по ознакомлению с названными памятниками, путешествующих по этим районам наших граждан и иностранных туристов, было бы очень полезным с точки зрения пропаганды нашего исторического и культурного наследия

Foto-87. *Niyaldağ silsiləsini kəsən Girdiman çayınln kanyonu.*
Фото-87. *Каньон реки Гирдиманчай, прорезающий горный хребет Ниялдага.*

ƏDƏBİYYAT VƏ BAŞQA MƏLUMAT MƏNBƏLƏRİ

ЛИТЕРАТУРА И ДРУГИЕ ИСТОЧНИКИ ИНФОРМАЦИИ

Azərbaycan dilində

На азербайджанском языке

1. Ağayev A.A., Nurməmmədov M.N. İsmayıllı rayonu ərazisində yerləşən Haram qalası haqqında. Şərq ölkələrinin memarlıq problemlərinin tədqiqinə dair Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 1993.
2. Balayev A.Z. Lahıc elləri və xatirələr. Bakı, 2011
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri Dövləti. Bakı, 1985.
4. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989.
5. Cəbiyev Q.C. Bura vətəndir. Bakı, 2003.
6. Cəbiyev Q.C. Bir daha Girdiman vilayətinin lokalizasiyasına dair. Akademik İqrar Əliyevin anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 2004, səh.150-163.
7. Cəbiyev Q.C. Lahıcın tarixinə dair. Tarix və zaman problemləri jurnalı. Bakı,2006, №3, səh. 267-275.
8. Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi. Bakı, 2010
9. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Z.Bünyadovun tərcüməsi. Bakı, 1993.
10. Nurməmmədov M. Orta əsr şəhəri - Sədun haqqında bəzi araşdırmalar. Gənc alimlərin və aspirantların Respublika konfransının materialları. Bakı, 1995.
11. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974.

Rus dilində

На русском языке

12. Акты собранные Кавказской Археографической Комиссией. Тифлис, 1866-1904, (www.runivers.ru)
13. Ализаде А. Лагич. Баку, 2010.
14. Ашурбейли С.В. Государство Ширваншахов. Баку, 1983.
15. Ахундов Д. А. Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана. Баку, 1986.
16. Бачинский Н.М. Антисейсмика в архитектурных памятниках Средней Азии. Москва, 1949.
17. Мамедбейли М.Н. Лагич-историко-культурный заповедник. Баку, 2004.
18. Мамедова Г. Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку, 2004.
19. Мурадов В. Г. Средневековые города Азербайджана. Баку, 1983.
20. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента. Москва, 1963. (www.vostlit.info)
21. Подъяпольский С. С. и другие. Реставрация памятников архитектуры. Москва, 2000.
22. Фазлуллах ибн Хунджи. Тарихи алам-арайи Амини. Баку, 1987.
23. Фитуни А.П. История последней столицы Ширвана. ИААК, вып.III, 1927.
24. Худуд ал-Алам. Перевод В.Ф.Минорского. Лондон, 1937. Русский перевод по английскому изданию. (odnapl1yazuk.narod.ru/hududalal.htm)
25. Шарифли М.Х. Феодальные государства Азербайджана второй половины IX-XI веков. Баку, 2012
26. “Ширванское ханство”. www.wikipedia.org

İngilis dilində

На английском языке

27. Mamedov F., Giyasi J. Azerbaijan. Fortresses, Castes. Baku, 1994.

Nurməmmədov Məhəmməd
Nurməmməd oğlu

GİRDİMAN ABİDƏLƏRİ

Korrektorlar:
A. R. Hacıyeva
Z. M. Eyyubova

Dizayn və kompyuter tərtibatı:
İ. M. Allahverdiyev
M. N. Nurməmmədov

Kitabla bağlı qeyd və təkliflərinizi müəllifə göndərə bilərsiniz:

e-mail: m.nurmamedov@mail.ru

Нурмамедов Магомед
Нурмамед оглы

ПАМЯТНИКИ ГИРДИМАНА

Корректоры:
А. Р. Гаджиева
З. М. Эюбова

Дизайн и компьютерная обработка:
И. М. Аллахвердиев
М. Н. Нурмамедов

Свои заметки и предложения относительно книги можете прислать автору:

e-mail: m.nurmamedov@mail.ru
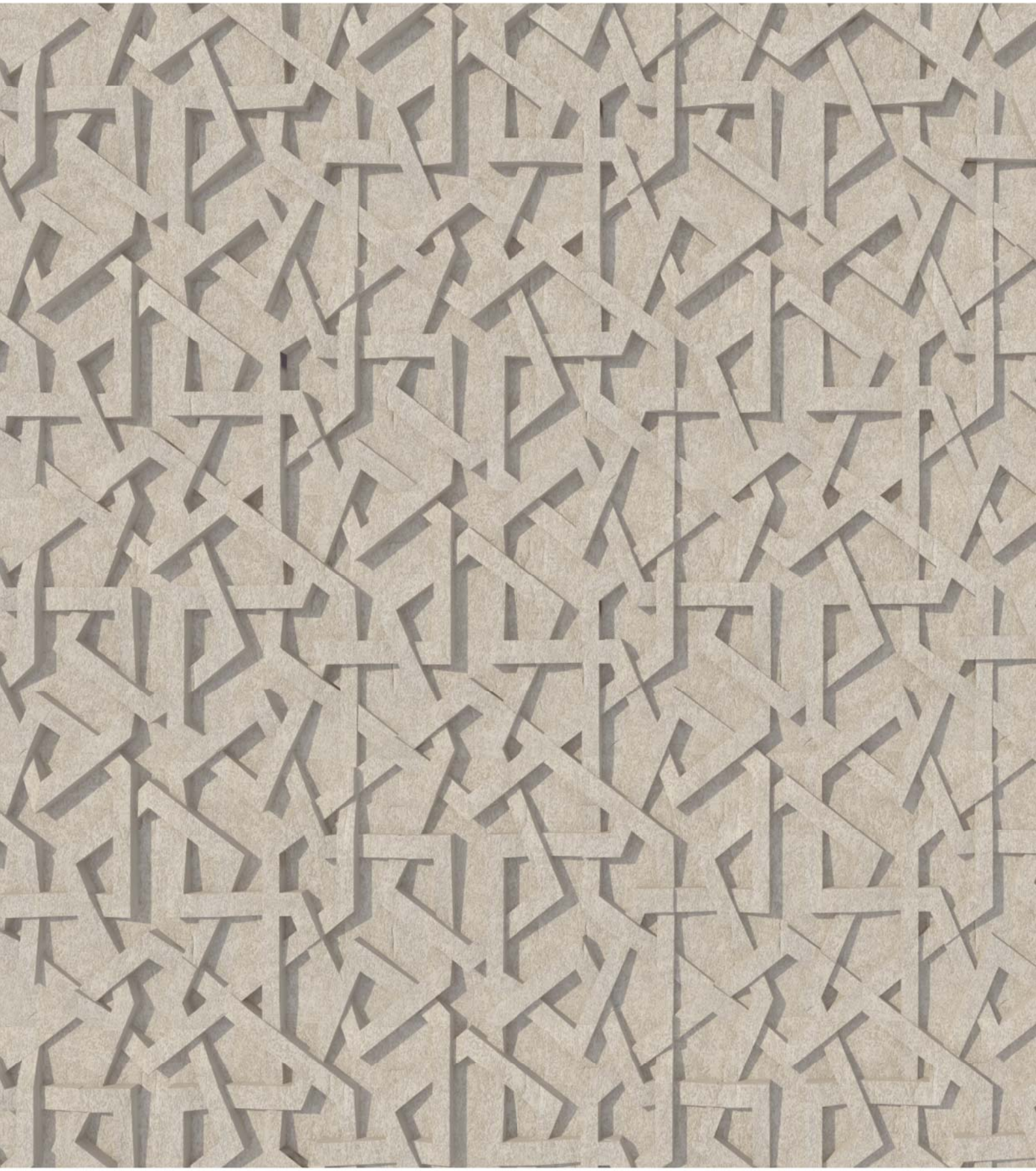
ISBN: 978-9952-8233-8-7